
L'eixamplament de l'espai industrial (1875-1897)

Mercè Tatjer i Mir*

Presentar l'eixamplament de l'espai industrial de Barcelona al llarg de l'últim quart del segle XIX és un veritable repte. D'una banda, disposem de pocs estudis sobre la indústria a escala territorial desagregada i els existents cobreixen només alguns dels antics municipis del Pla (Sant Martí, Les Corts, Sant Andreu o parcialment Sants); de l'altra, en aquests estudis es fa gairebé sempre una anàlisi de base municipal, amb la temàtica centrada en una perspectiva sectorial o d'àmbit cronològic dins del corresponent municipi, el qual és considerat com un tot geogràficament uniforme.

En la nostra aproximació fem una anàlisi més territorial que no pas administrativa, ja que, tot i tenir presents els termes municipals com un marc general de referència, tractem les localitzacions fabrils en el context de les diferents trames urbanes. Analitzarem de manera especial el fenomen fabril en els nuclis antics dels diferents municipis del Pla de Barcelona a les trames vuitcentistes sorgides en forma de parcel·lacions privades a partir de la segona i tercera dècada del segle XIX com a expansió dels nuclis antics i als diversos sectors que componen l'Eixample.

Creiem que aquesta perspectiva permet entendre millor les pautes i factors de localització, tot i que farien falta molts més estudis monogràfics per tal d'aprofundir en les motivacions empresarials de les ubicacions de les indústries en el territori de la Barcelona Gran.

Hem estudiat les possibles influències que han tingut en la localització determinats factors, com les antigues preexistències fabrils d'ençà de mitjan segle XVIII (prats d'indianes, forns de calç, bòbiles, fàbriques de cordills), la proximitat als eixos de comunicació terrestre i ferroviària, el port i les estacions i les dotacions d'aigua, tant de canals (el Rec Comtal i el Canal de la Infanta) com procedents de les capes subàlvies. A un altre nivell, s'han tingut en compte les normatives urbanístiques –en especial les del Pla d'Eixample– controlades i gestionades en tota la seva extensió, en el període que estudiem, per les autoritats corresponents (ajuntaments i Govern Civil) i finalment, s'ha considerat la idoneïtat dels solars per a l'activitat industrial: terrenys plans i a bon preu.

Pel que fa a la normativa urbanística, especialment la del Pla d'Eixample, creiem que, segons ens revelen els estudis disponibles fins ara, no va ser un gran obstacle per les localitzacions de fàbriques en les illes dissenyades per Cerdà.

* Universitat de Barcelona.

Ben al contrari, pensem que la normativa urbanística, si més no pel que fa a les alineacions, es va complir en bona mesura, mentre que la possibilitat d'ocupació de l'interior d'illa per a fàbriques i tallers va jugar, gairebé sempre, a favor dels industrials, permetent-los bastir construccions fabrils en qualsevol indret de l'Eixample, tant a peu de carrer com en la part destinada a jardí de l'interior d'illa. Igualment, espais previstos per Cerdà com a equipaments o espais lliures acabarien sent ocupats per fàbriques. Les queixes del veïnat que començava a ocupar les mansanes de l'Eixample per les molèsties ocasionades per la proximitat de les fàbriques podien ser, finalment, acceptades o desestimades, establint-se alguna limitació a la instal·lació, però sense cap control posterior estricte.

Altres indrets fora de l'Eixample, en trames de gra urbà petit, resultat de les parcel·lacions vuitcentistes, malgrat les reduïdes dimensions de les parcel·les, aixoplugaren algunes empreses importants, bé desplaçades de Barcelona, bé de nova creació. A finals del segle XIX, les fàbriques foren habituals al Poble-sec i Hostafrancs (a Barcelona), als nuclis del Taulat i la Llacuna, al Clot-Camp de l'Arpa i a la Sagrera (a Sant Martí), així com als nuclis antics de Les Corts, Gràcia, Sants i Sant Andreu.

En aquestes àrees, les condicions d'instal·lació foren encara més laxes, i per tant les empreses industrials gaudiren d'àmplies facilitats d'instal·lació, ja que només depenien de la normativa municipal, alhora que comptaven amb grans espais lliures d'ús agrícola; al mateix temps, cal tenir en compte, com hem assenyalat abans, que la tradició preindustrial, tan característica d'aquests espais del Pla de Barcelona d'ençà del segle XVIII (els prats d'indianes, les bòbiles, els corders o els petits establiments de productes químics), serví de base a algunes de les noves instal·lacions productives.

Una dificultat del nostre estudi deriva de les fonts bàsiques disponibles –com la contribució industrial–, que no permeten una comparació en detall per a un any concret, ja que a cada municipi presenten cronologies diverses, o bé no se'n conserva la documentació. Tampoc comptem amb fons específics que ens permetin establir la cronologia exacta del canvi d'ubicació de les fàbriques. Per tant, hem hagut d'aproximar-nos-hi a través dels estudis de cas i de documentació secundària. En aquest sentit, hem d'assenyalar les dificultats per determinar la mobilitat o la permanència de les fàbriques, ja que, en molts casos, en el període estudiat algunes d'elles foren fàbriques itinerants dins d'una mateixa àrea o municipi, alhora que determinades empreses fabrils eren veritablement polinuclears i comptaven amb centres de producció dispersos pel Pla de Barcelona o més enllà.¹ Així i tot, estem en condicions de considerar com a hipòtesi que la majoria de desplaçaments fabrils d'aquest període es produïren en les dues dècades finals del segle, i en gran proporció a partir de mitjan de la dècada de 1880.

1. En el decurs d'aquest article parlarem d'algunes d'elles. Ara només esmentem, com a exemple, la Sert (amb dos centres de producció a Barcelona i tres al Vallès, la Plana de Vic i el Maresme, respectivament), l'Aranyó (amb dos centres, un a Barcelona i l'altre a Santa Perpètua de Mogoda), o el cas ja molt estudiat de l'empresa dels Ricart. Respecte a la mobilitat dintre de Barcelona i els pobles del Pla cal citar la fàbrica Casarramona amb seus a Ciutat Vella, l'Eixample i finalment a la Font de la Guatlla, i la d'Hug Heusch, amb instal·lacions successives a diferents indrets de l'Eixample, tant de Barcelona com de Sant Martí o de Les Corts.

En síntesi, l'estudi de l'eixamplament industrial de Barcelona en el darrer terç del segle XIX ens obliga, en primer lloc, a analitzar el repertori d'estudis que s'hi han aproximat i, després, a presentar els fons documentals, bibliogràfics i cartogràfics disponibles.

Tanmateix, altres fons documentals de caràcter puntual, així com la bibliografia i les fons secundàries, són tan àmplies i plenes d'informacions que faciliten una bona aproximació al coneixement de l'organització de la gran Barcelona industrial de finals del segle XIX.

A partir de totes elles presentem el resultat d'un llarg i complex procés de difusió i nova creació de fàbriques més enllà de les muralles de Barcelona per tot el territori que el 1897, amb les agregacions municipals, va constituir el que denominem com la "Barcelona Gran".

Sense entrar en la descripció detallada de l'ampli repertori de fons documentals consultades que han permès la redacció d'aquesta ponència, volem assenyalar aquelles que han estat fonamentals en el decurs de la recerca.²

LA CONTRIBUCIÓ INDUSTRIAL

Aquesta font documental és resultat de l'aplicació de la reforma fiscal de l'any 1845, que tingué continuïtat, en grans línies, fins la reforma fiscal de 1963. Es tracta de la Contribución de Subsidio de la Industria y el Comercio, una sèrie força emprada per historiadors i geògrafs que ens informa del nom, l'activitat o activitats de l'empresa, la seva localització i la quota anual que satisfieia.³

Se'n conserven volums anuals força complets per a Barcelona i bona part dels municipis del Pla. Tanmateix, la cronologia diversa dels volums de cada municipi no permet obtenir en el període considerat una visió de conjunt. Hem emprat bàsicament els volums de contribució industrial dels municipis de Barcelona i Gràcia dels anys 1897-1898. Per als altres municipis s'han consultat els anys més propers a aquestes dates.

LES FONTS MUNICIPALS

Entre les fons municipals disponibles esmentem el fons Permisos d'Obres i d'Instal·lacions, que aplega també els corresponents als edificis de caràcter productiu. La sèrie de permisos d'obres de Barcelona és la més completa, així com les dels antics municipis de Sant Martí o Les Corts. Aquesta sèrie documental, amb planimetria abundant, aporta dades sobre la localització de la fàbrica, la

2. Una presentació àmplia de les fons utilitzables per a l'estudi de les indústries i el patrimoni industrial es troba en el nostre treball: Mercè TATJER MIR, «El estudio histórico de los espacios fabriles y las fuentes para su estudio», a *Biblio3W* (en publicació).

3. Sense afany d'entrar en una anàlisi detallada, cal tenir en compte que una mateixa empresa pot figurar en diferents apartats d'un mateix epígraf o en altres en funció del procés productiu o de la elaboració de productes que eren complementaris de la producció principal. Per tant, la majoria de treballs que donen xifres de contribuents no es refereixen al nombre d'empreses, sinó al nombre total d'unitats productives que paguen una quota, pertanyin o no a una mateixa empresa.

construcció de l'edifici industrial i l'autor del projecte. En general també proporciona àmplies referències sobre el propietari i el tipus d'instal·lació productiva i energètica, a més d'altres informacions.

La sèrie Antecedents d'Activitat Econòmica aplega documentació molt valuosa sobre l'activitat de l'empresa i els canvis productius al llarg del temps. Tot i tenir una cronologia entre finals del segle XIX i l'actualitat, en molts casos aporta dades anteriors sobre l'evolució de la producció i els sistemes energètics que poden remuntar fins a mitjan segle XIX.⁴

FONS ESTADÍSTIQUES PUBLICADES

Les més rellevants són una sèrie de dades publicades a l'*Anuari Estadístic de la Ciutat de Barcelona*, que, per la seva desagregació territorial, ens permeten entendre com l'eixamplament de l'espai fabril havia donat lloc a inicis del segle XX a una forma de distribució de la població obrera pels diferents barris de la nova ciutat. De la mateixa manera fan possible conèixer una determinada distribució de la contribució industrial en funció de la localització de les fàbriques. Així, disposem de dades de població activa per l'any 1900 i de dades de contribució industrial corresponents a l'any 1902 per barris. Les dades sociodemogràfiques⁵ són més conegudes i han estat explotades en diverses investigacions, mentre que les de contribució no havien estat emprades fins ara.⁶ A un altre nivell, cal esmentar l'esforç de síntesi estadística realitzat en el llibre de Nadal i Tafunell sobre Sant Martí.⁷

LA CARTOGRAFIA I EL TREBALL DE CAMP

La cartografia de petita escala ha estat un element bàsic per al reconeixement de la ubicació de les diferents fàbriques. Ha aportat informacions interessants els plànols generals a escala entre 1:4.000 i 1:10.000 del darrer terç del segle XIX (plànols de Joaquín de la Llave del 1853, d'Ildefons Cerdà del 1855, de Plácido de la Cierva del 1870, de Pere García Faria del 1891 i el *Plano de Barcelona y sus alrededores* del 1891), així com plànols d'alguns municipis –com el de Sant Martí de P. Moreno del 1871–⁸ i d'altres sectors de la ciutat. Tanmateix, la precisa cartografia de Vicenç Martorell, elaborada entre 1927 i 1935, ha permès reconstruir la ubicació i característiques tècniques de moltes indústries de Barcelona que en el primer terç del segle XX restaven ubicades al mateix indret que a finals del segle XIX.⁹

4. Per a una descripció d'aquesta font, Mercè TATJER i Antoni VILANOVA, *La indústria a les Corts*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2001, pàg. 23.

5. *Anuari Estadístic de la Ciutat de Barcelona (AECB)*, I (1902), Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1903, pàg. 158-159.

6. «Estadística Administrativa de la Contribució Industrial», *AECB*, I (1902), pàg. 544-575.

7. Jordi NADAL i Xavier TAFUNELL, *Sant Martí, pulmó industrial de Barcelona*, Barcelona, Columna, 1992, pàg. 277-296, Apèndix C.

8. Una elaboració completa de les dades d'aquest plànol ha estat feta per Núria FONT, «La cartografia parcel·l·lària del vuit-cents com a font per conèixer el paisatge històric: Sant Martí de Provençals (1853-1871)», dins *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 65 (2008), pàg. 383-392 (també en format CD). Per als plànols dels altres municipis, Ramon ALBERCH i Francesc CABALLÉ, *Història de Barcelona. Cartografia històrica i índex general*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona i Enciclopèdia Catalana, 2001.

9. TATJER i VILANOVA, *La indústria a les Corts...*

El treball de camp (visites a l'interior de les fàbriques que fins fa poc encara es mantenien dempeus, entrevistes de comprovació de dades i amb antics treballadors...) ha proporcionat informacions rellevants, donada la permanència d'alguns edificis fabrils, tot i els successius canvis d'ús. Aquesta continuïtat de les construccions ha estat un element bàsic per reconèixer la ubicació de les diferents empreses.

BIBLIOGRAFIA I FONTS DOCUMENTALS PUBLICADES

Pel que fa a la bibliografia emprada, cal destacar que la inexistència de treballs sobre el conjunt de la Barcelona del segle XIX es veu compensada pels inestimables treballs de Francesc Cabana, que ens proporcionen una bona radiografia d'un important nombre de grans indústries barcelonines. Sobre l'actual Ciutat Vella hem de destacar la recerca sobre el període 1820-1846 deguda a Francesc Caballé i Antoni Nicolau,¹⁰ i el treball aprofundit sobre els vapors del Raval, obra de Jaume Artigues i Francesc Mas.¹¹ Per la nostra part, el Grup Ciutat i Fàbrica posà en relleu el patrimoni industrial que encara restava a Barcelona a finals del segle XX amb un llibre i una exposició que reuní una petita part del material elaborat.¹²

Entre les fonts publicades podem considerar com a més idònies, pel seu detall i informació complerta, les *Guies Bailly-Ballière Riera*, i entre les guies de la ciutat de Barcelona destaquem les corresponents a les dues últimes dècades del segle XX (Roca i Roca del 1895 i Cornet i Mas dels anys 1868 i 1882) en les quals trobem abundant informació sobre les indústries (descripcions del conjunt fabril i de la seva producció, publicitat, etc.). Han estat també molt útils algunes guies sectorials o de contingut econòmic (com la *Guia Consultiva* del 1879 o les obres de Freixa i Soler del 1892 o de Toda del 1892, entre d'altres), juntament amb publicacions de caire professional i tècnic que esmentarem en el seu moment.

ELS ESTUDIS I LES RECERQUES SOBRE EL PATRIMONI INDUSTRIAL (2000-2009)

En aquests darrers deu anys, les fàbriques i el patrimoni industrial de Barcelona han estat estudiats amb intensitat.¹³ Tot aquest conjunt de publicacions constitueix, sense cap dubte, un important capital de treball científic, obra de geògrafs, arquitectes, historiadors de l'art i arqueòlegs industrials, i una bona part és resultat d'informes sobre fàbriques a enderrocar, així com d'estudis destinats a salvaguardar els conjunts fabrils en perill d'enderroc o pendents de transformació o a treballs de memòria del passat fabril desaparegut.

10. Francesc CABALLÉ i Antoni NICOLAU, «Indústria i ciutat a la primera meitat del segle XIX: anàlisi comparada de localització industrial a la Barcelona de 1820, 1846 i 1856», dins *III Congrés d'Història de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1993, vol. II, pàg. 481-489.

11. Jaume ARTIGUES i Francesc MAS, *Els vapors del Raval*, Barcelona, 2005, 2 vols.

12. Xavier BASIANA, Martí CHECA i Jaume URPINELL, *Barcelona, ciutat de fàbriques*, Barcelona, Nau Ivanow, 2000.

13. Mercè TATJER, «Diez años de estudios sobre el patrimonio industrial de Barcelona», *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales* (Barcelona, Universidad de Barcelona), XII-270 (140) (1-VIII-2008).

En aquest marc, hem de valorar els estudis i publicacions de Francesc Cabana, que dins el conjunt de Catalunya ha aportat valuoses dades sobre les grans fàbriques de Barcelona.¹⁴ Al seu costat, també són importants les recerques i publicacions del grup d'historiadors de l'economia (Nadal i Tafunell sobre Sant Martí) i dels geògrafs, així com de diversos centres d'estudis i arxius locals (el Grup de Patrimoni del Fòrum de la Ribera del Besòs, l'Arxiu Històric del Poblenou o el Centre d'Estudis Ignasi Iglésies).

Hem d'esmentar, també, estudis monogràfics propis (com els de Les Corts¹⁵ i el de l'Eixample de Sant Antoni¹⁶) i els treballs específics d'altres autors sobre alguns barris com Sant Martí (Checa) i Sant Andreu (Checa i Gimeno), així com algunes històries d'empreses (*Torras, Myrurgia, Damm, Fecsa, Letona, Lacambra*).¹⁷

En el cas de Sant Martí, vàrem ampliar les recerques existents amb l'elaboració del llibre d'itineraris de Sant Martí,¹⁸ amb la «Proposta de Pla Integral de patrimoni industrial del Poblenou» (que serví de base per la «Modificació del Pla Especial del patrimoni arquitectònic històricoartístic del Districte de Sant Martí», que catalogà una bona part del patrimoni industrial del Poblenou), i amb els estudis sobre Can Ricart i seu entorn fabril.¹⁹

En paral·lel, en aquests darrers anys hem realitzat, amb Antoni Vilanova, tota una sèrie d'informes patrimonials sobre fàbriques a enderrocar o a transformar dintre del perímetre del Pla 22@, en paral·lel als que duïen a terme altres persones i equips.²⁰

Pel que fa a altres barris, s'ha completat la informació amb diferents fons documentals. Com a resultat de les nostres recerques, en aquest moment disposem d'un arxiu propi de més de 500 fàbriques de Barcelona. La major part estan en forma de fitxer manual, mentre que les corresponents a l'antic municipi i a l'actual districte de Les Corts tenen un format digital (base de dades *Excel*) i són consultables a l'Arxiu Municipal del Districte de Les Corts.²¹

14. Francesc CABANA, *Fàbriques i empresaris. Els protagonistes de la revolució industrial a Catalunya*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1992-1994, 4 vol.

15. TATJER i VILANOVA, *La indústria a les Corts...*

16. Mercè TATJER, «La indústria a l'Eixample de Barcelona: el sector de Sant Antoni, 1860-1874», dins Ramon GRAU (coord.), *Cerdà i els altres. La modernitat a Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona (*Barcelona Quaderns d'Història*, 14), 2008, pàg. 279-302.

17. Per una descripció detallada d'aquest tipus de treballs, Mercè TATJER, «De les xemeneies als conjunts industrials», *L'Avenç*, 288 (febrer 2004), pàg. 37-44; i TATJER, «Diez años...».

18. Mercè TATJER i Antoni VILANOVA, *La ciutat de les fàbriques. Itineraris industrials de Sant Martí*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2004.

19. GRUP DE PATRIMONI INDUSTRIAL DEL FÒRUM DE LA RIBERA DEL BESÓS, «Proposta de Pla Integral de Patrimoni Industrial de Barcelona», *Biblio 3W. Revista bibliogràfica de Geografia y Ciencias Sociales* (Barcelona, Universitat de Barcelona), X-581 (5-V-2005); també: Mercè TATJER, Marta URBIOLA, Salvador CLARÓS i Joan ROCA (Grup de Patrimoni Industrial del Fòrum de la Ribera del Besòs), *Estudi patrimonial del recinte de Can Ricart. Inventari arqueològic i proposta de conservació*, Barcelona, Fundació Antoni Tàpies, 2007.

20. Entre els informes on he col·laborat esmentem: Can Ricart, Can Framis, La Sibèria, Els Radicals, Can Gili Nou, La fàbrica del Sucre, Galetes Viñas, sense comptar els que formen part d'al·legacions o estudis previs. La major part d'aquests treballs es poden consultar a l'Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí.

21. Mercè TATJER, Antoni VILANOVA i Yolanda INSA, «Inventari d'indústries de Les Corts: una metodologia per a la recerca i difusió del patrimoni industrial de Barcelona», dins *La indústria alimentària i els usos del aigua. Actes de les VI Jornades d'Arqueologia Industrial de Catalunya*, Barcelona, Associació d'Enginyers Industrials de Catalunya-Associació del Museu de la Ciència i de la Tècnica i d'Arqueologia Industrial de Catalunya, 2006, pàg. 356-365.

El marc històric

El període que estudiem es correspon amb el de la Restauració borbònica, a partir del 1874 fins a finals de segle, un temps al llarg del qual s'encetà una certa pau política i social en el marc d'un Estat força paternalista que, tanmateix, no aconseguí millorar les condicions laborals de la classe treballadora, que en aquells anys començà a autoorganitzar-se.

Cal remarcar que en aquest quart final del segle XIX es desenvoluparen millores educatives en el camp de la formació tècnica, a nivell superior i elemental. Es consolidà l'Escola d'Enginyers Industrials Barcelona, que fins el 1899 fou l'única d'Espanya, i es crearen les escoles industrials elementals juntament amb les d'arts i oficis de Barcelona i de Sant Martí. Totes elles contribuïren, finalment, a formar una classe tècnica d'enginyers, tècnics de grau mig i obrers especialitzats que van ser fonamentals per al creixement industrial de Barcelona i de Catalunya. D'altra banda, cal esmentar algunes propostes de caire social més avançat, com foren les del Instituto de Reformas Sociales o la Institución Libre de Enseñanza, institucions creades amb la voluntat d'incidir en les reformes educatives i en la millora de les condicions de treball i vida de la classe obrera.

En l'àmbit tècnic, l'entrada de maquinaria, tècnics i tecnologia estrangeres, iniciada a mitjan segle XIX, continuà durant aquest període, en part gràcies als contactes establerts per les pròpies empreses i també pel costum dels industrials d'enviar els seus fills a completar els estudis tècnics a l'estranger; al darrer terç del segle XIX, aquests fills eren ja una bona part dels estudiants d'enginyeria, que perfeccionaven la seva formació amb estades en fàbriques d'altres països europeus.

Altres factors, com la consolidació d'una classe empresarial fortament endogàmica, que controlava els ressorts municipals i amb forts òrgans d'associació i de defensa dels seus interessos, contribuïren també, sense cap dubte, a l'expansió industrial.

Cal esmentar, igualment, l'aranzel proteccionista del 1891, que va incidir tant en la creació de noves empreses com en la diversificació sectorial.²² El proteccionisme féu que empreses estrangeres s'associessin amb empreses i empresaris locals per produir aquells béns que l'aranzel impedia entrar al mercat espanyol. Per aquesta via arribà, al mateix temps que alguns productes nous de sectors innovadors, una nova fornada de tècnics estrangers (francesos, suïssos, anglesos i alemanys) que, amb els seus coneixements, ajudaren a l'avenç tècnic.

Finalment, no hem d'oblidar que en aquest període la indústria recuperà i incrementà el mercat americà, que juntament amb l'espanyol fou el destí d'un bon gruix de la producció industrial barcelonina.

Al darrer quart del segle XIX s'assentaren les bases de la denominada Segona Revolució Industrial, definida per l'electricitat com a nova font d'energia, que caracteritzà la Barcelona del primer terç del segle XX. El 1875 es dugueren a

22. Sobre les empreses creades en relació amb l'aplicació d'aquest aranzel, J. FREIXA I SOLER, *Catálogo general de la Exposición de las Industrias introducidas y desarrolladas en España al amparo del arancel de 1891*, Barcelona, Imprenta y Tipografía de José Cunillé Sala, 1897.

terme les primeres proves sobre electricitat de Narcís Xifra i Tomàs Dalmau; des del 1876, a l'Escola Industrial, s'impartiren classes d'electricitat;²³ i a partir del 1878 es difongueren les màquines Gramme, de tal manera que arran de l'Exposició del 1888 eren ja nombroses les instal·lacions d'electromotors en algunes fàbriques. En acabar el segle ja estaven en funcionament les dues grans centrals tèrmiques de Barcelona (el 1881, la de la *Sociedad Española de Electricidad*, després *Barcelonesa de Electricidad*, i la de la *Central Catalana de Electricidad*, el 1897) que a les primeres dècades del segle següent permetrien el subministrament per a l'enllumenat i com a força motriu a moltes fàbriques.²⁴

En paral·lel, s'inicià la construcció d'una primerenca xarxa elèctrica, i la ciutat comptà ja en aquest sector amb un bon nombre de tallers, petites indústries i tècnics autòctons. En són exemples tallers com els de Planas, el de F. Vivó o els de la indústria elèctrica dels germans Muntadas. D'altra banda, enginyers autòctons de professió lliure (com Jeroni Bolívar) i forans vinculats a empreses estrangeres (com l'anglès George St. Noble, representant a Barcelona de l'*Angloespañola de Electricidad*), foren els artífexs de l'aplicació d'aquesta innovació al món productiu de la fàbrica, al costat dels patrons de la indústria i d'una munió d'obres especialitzats.

En aquest període, si bé la Barcelona Gran era encara "textilàndia", s'havia començat a donar pas a altres sectors productius que fins i tot acabarien prenent els primers llocs al sector fins aleshores preponderant. Deixant de banda els importants centres de producció de gas i d'electricitat (grans contribuents a Barcelona, Sant Martí i Gràcia), podem esmentar l'aparició d'altres sectors emergents. Un dels principals fou el mecanometal·lúrgic, seguit pel de l'alimentació (amb la producció industrial de gasoses, cerveses, vins i anisats, xocolata, galletes...), del químic (amb els adobs, el sabó, la perfumeria...), i pel de la porcellana, la ceràmica i el vidre; molts d'ells com a béns de consum lligats a l'equipament de la llar o a noves formes de treball a domicili (com les màquines de cosir).

Per la seva part, el sector tèxtil es diversificà i s'especialitzà en nous tipus de teixits (com els velluts, els teixits elàstics, la filatura de cànem i jute...), o amb nous productes (com els gèneres de punt, les puntes, les cintes, la passamaneria, les cortines o les catifes).

Les xarxes de subministrament (gas, aigua, telègraf i telèfon, electricitat) i les de clavegueram, que a poc a poc travessaren Barcelona i els pobles del Pla, potenciaren la creació d'empreses especialitzades en la fabricació de canonades, tapes de registre, fils conductors i productes diversos (des de motors i comptadors fins a aixetes, dipòsits, làmpades o aïllants), construïts amb materials tradicionals (plom, coure, ferro) però també amb nous materials (com el ciment). Al costat d'ells, cal destacar la diversificació i major producció de materials de construcció (rajoles, maons, vidre, fusteria...).

No hem d'oblidar tampoc els béns de consum més lligats a l'oci, a l'arranjament personal i a la cura del cos i de la llar, per als grups socials benestants que

23. Guillermo LUSA, «La Escuela de Ingenieros Industriales de Barcelona y la introducción de la electricidad industrial en España», dins *Actes de la VII Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica*, Barcelona 14-17 de novembre de 2002, Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica, 2003, pàg. 373-384.

24. Horacio CAPEL (dir.), *Les tres xemeneies. Implantació industrial, canvi tecnològic i transformació d'un espai urbà barceloní*, Barcelona, FECSA, 1994, 3 vol.

composaven la burgesia catalana o destinats a l'exportació. Augmentà la producció industrial de sabates, capells, pelleteria, bastons, paraigües... així com d'articles decoratius i de luxe, com joguines, pianos i altres instruments musicals. Al seu costat, fou també força espectacular el creixement dels sectors del paper i del cartró, les arts gràfiques i l'edició de llibres.

Aquesta diversificació industrial comportà també l'aparició de noves tipologies de fàbrica, lligada sovint a nous emplaçaments fora del que havia estat el recinte emmurallat.

Durant el darrer quart de segle, s'aixecaren grans recintes fabrils de notables dimensions. Alguns superaren àmpliament els 20.000 m² i podien ocupar mitja mansana, una de sencera o fins i tot agrupar-ne vàries; eren complexos de diferents naus d'un o més pisos, segons els processos productius, amb espais enjardinats presidits per la casa del director i per les sales del sistema energètic de vapor amb la corresponent xemeneia. Oberts al carrer, generalment la façana emfasitzava el conjunt, que responia a trets estilístics eclèctics, historicistes (entre ells, fins i tot, el neogòtic) i, en algun cas, ja quasi modernistes, obra de reconeguts arquitectes i mestres d'obres. En aquests recintes, la coberta d'encavallades metàl·liques i els pilars de fosa foren molt habituals.²⁵

Tanmateix, es mantingueren tipologies tradicionals, com les cases-fàbrica, amb habitatges a peu de carrer i l'espai productiu a l'interior, de les quals se'n bastiren algunes a l'Eixample (la fàbrica de nines de porcellana Lehmann, per exemple). De la mateixa manera, foren freqüents les naus aïllades o seriades d'una sola planta amb interior diàfan i les petites fàbriques de planta baixa i un pis, aixecades sobre una parcel·la allargada a l'Eixample o en altres trames, amb l'habitatge del propietari al pis, el magatzem a la planta baixa i el taller ocupant l'interior d'illa. Aquesta tipologia s'estengué cada cop més, en especial a partir de l'Ordenança de Barcelona de 1891, que permeté la construcció del total de la parcel·la en planta baixa.

Les fàbriques en el terme municipal de Barcelona

CIUTAT VELLA

El trasllat d'empreses cap a altres indrets del Pla de Barcelona fou un procés llarg i complex que no va significar pèrdua ni de l'activitat ni del teixit productiu. Ans al contrari, l'antiga ciutat emmurallada mantingué amb força l'activitat fabril, de tal manera que durant la segona meitat del segle XIX duplicà el nombre de contribuents, en passar de 451 el 1861 a 1.076 el 1897-1898.

En primer lloc, hem de parlar del reaprofitament de l'espai productiu. Algunes fàbriques tancaren per dissolució de l'empresa –crisi del sector–, altres es traslladaren degut a les dificultats per legalitzar o ampliar la potència dels vapors (a causa de la disposició municipal que controlava els vapors existents) o

25. Mercè TATJER, «Los ingenieros en la construcción de los espacios y la cultura industriales: la Barcelona del siglo XIX», dins Manuel SILVA (coord.), *Historia de la Ingeniería*, vol. VI: *El siglo XIX*, Saragossa (en premsa).

per la manca d'aigua per als processos tèxtils. Però, generalment, aquest procés donà pas a la implantació de noves indústries en el mateix local. El més habitual fou la substitució d'empreses tradicionals del sector tèxtil per altres del mateix sector especialitzades en nous articles i productes, i també la seva substitució per empreses de nous sectors emergents i innovadors, com era la maquinària i les construccions mecàniques, així com les dels sectors d'arts gràfiques (imprentes i editorials).

Aquest procés ha estat perfectament documentat per l'estudi sobre l'evolució dels vapors del Raval realitzat per l'arquitecte Jaume Artigues i l'historiador Francesc Mas.²⁶ Aquest treball mostra amb detall l'evolució de 55 recintes fabrils entre 1779 i finals del segle xx. A partir d'aquest estudi assenyalarem alguns exemples d'aquest procés. El complex fabril dels Ricart, situat entre el carrer de Sant Oleguer i el carrer de les Tàpies, a partir del 1878 –un cop el gruix de les activitats productives de l'empresa es concentrà al Poblenou–, donà cabuda a l'empresa de Gaspar Quintana, dedicada a les construccions mecàniques, i a la instal·lació de la redacció i dels tallers dels Brusi, que editaven el *Diario de Barcelona*. Així i tot, el 1897, els Ricart mantenien encara 1.850 fusos de filar al carrer de Sant Pau. Un altre cas és el de Can Magarola, llogada el 1846 a *Ignasi Turent i Companyia*, per passar aviat a indústria compartida i ser destinada, a finals de segle, a magatzem i seu de diverses entitats.

Un segon fenomen a destacar seria el paper de Ciutat Vella com a viver d'empreses. Foren moltes, en efecte, les empreses capdavanteres de nous sectors que iniciaren les seves activitats en les naus de les antigues grans fàbriques o en tallers situats als baixos de les cases. Un cert nombre d'elles marxarien, anys després, fora del nucli antic. La matrícula de contribució industrial del 1897-1898 proporciona dades precises d'algun sector, com el dels instruments de música, i particularment la fabricació de pianos, concentrats a Ciutat Vella, i en especial al Raval, en locals que, gairebé tots, havien estat abans fàbriques tèxtils.

Podríem esmentar més exemples d'altres sectors d'activitat. Un dels més interessants és la fàbrica d'indianes d'Erasme de Gònima (c. Carme, núm. 106). A mitjan segle xix era la seu social i el magatzem de *La Auxiliar de la Indústria*, i a finals de segle funcionà com una important indústria compartida llogadora de força de 12 cv; entre les empreses que hi figuraren hi havia la dels fabricants de llançadores Cots, que a inicis del segle xx obrí a l'Eixample de Sant Antoni unes instal·lacions noves i més modernes, mentre que les altres es mantingueren fins ben entrat el segle xx.

Un altre exemple és el taller de maquinària d'Amadeu Carner, situat al c. Joaquim Costa, núm. 24, en un local on inicialment s'hi volia instal·lar una fàbrica de gas;²⁷ aquesta empresa, en funcionament des de la dècada del 1880, fou traslladada a finals de segle, una part a les Corts i l'altra a Sant Martí, i el seu lloc ocupat per altres empreses, entre elles una fàbrica de pianos. En el mateix sentit actuà la reconeguda empresa de destil·leria i fàbrica de gel Folch, que inicià les seves activitats a Ciutat Vella el 1882 i deu anys després muntà la

26. ARTIGAS i MAS, *Els vapors del Raval...*

27. Mercedes ARROYO, *La industria del gas en Barcelona*, Barcelona, Ediciones del Serbal, 1996, pàg. 58.

gran fàbrica de l'avinguda Icària, al Poblenou. El mateix farien les empreses de fabricació de sacs Godó o la d'abrasius Debray.

Altres exemples, també significatius, són els d'empreses com *Renaud Germain* (perfumeria i sabons), que des del carrer de les Tàpies marxà a l'extrem del terme de Barcelona, en la confluència de les Corts i Sants, a finals del segle XIX. Un cas similar fou la fàbrica Sert, que obrí centres de producció en diferents indrets de Barcelona, per muntar, finalment, com abans hem dit, un gran conjunt fabril a la Sagrera, tot i mantenir instal·lacions al carrer de Sant Pere més Alt.

Finalment, hem de referir-nos a l'enderroc d'antigues fàbriques per obrir carrers o per construir habitatges. En el primer cas trobaríem les fàbriques de Valentí Esparó (antiga Bonaplata) al carrer dels Tallers i la *Foneria Barcelonesa* (totes dues a partir del 1855 en mans de *La Maquinista Terrestre y Marítima*), que acabaren donant pas als carrers de Gravina i de la Junta de Comerç, el 1864 i el 1868, respectivament.

En relativament pocs casos es produí l'enderroc o la transformació total d'una fàbrica en habitatges. Així succeí amb la fàbrica de farines de Josep Molins al Raval.²⁸ Fou, en canvi, més freqüent l'ocupació de velles fàbriques en usos mixtes: a la planta baixa i els primers pisos s'hi establiren indústries, mentre que els pisos alts es compartimentaven i es convertien en habitatges. Si analitzem l'evolució de la casa-fàbrica Lloberas, del c. Reina Amàlia, núm. 3, comprovem aquesta transformació, ja que després de ser fàbrica de teixits i filats, a finals de segle XIX era en part indústria compartida i en part habitatges.²⁹

La Barceloneta es mantingué com un gran espai fabril amb les instal·lacions del gas, primer contribuent de Barcelona (el 1897 pagava 64.799 ptes) i les tres grans empreses del sector mecanometal·lúrgic de mitjan XIX, també grans contribuents de Barcelona: *El Nuevo Vulcano* (4.425 ptes), *La Maquinista Terrestre y Marítima* (17.705 ptes) i els tallers Alexander (3.934 ptes), les quals s'afegiren a l'antiga foneria de coure Lacambra. A més d'elles, aquest sector mecànic s'amplià amb els reconeguts tallers Escuder, que s'ubicaren sobre l'antiga foneria Domènech, desapareguda per un incendi.³⁰ A tocar de la plaça de toros i les instal·lacions del Gas, s'hi localitzaren les fàbriques dels Pfeiffer i la de comptadors de gas dels Ciervo. Tanmateix, marxarien de la Barceloneta empreses com la dels germans Rocamora cap el Poblenou, o la Uriach cap el Camp de l'Arpa, i finalment, també, els Lacambra.³¹

Al costat de la permanència de la funció productiva, Ciutat Vella adquirí un altre tipus de protagonisme fabril, com a seu social d'empreses industrials. Efectivament, algunes indústries desplaçades conservaren en part de les antigues instal·lacions la seu de l'empresa, juntament amb magatzems i sala d'exposició de productes. Aquest seria el cas dels Vilumara, que fins avui han mantingut una de

28. Aquesta reconversió total fou motivada per les queixes del veïnat, segons assenyalen ARTIGAS i MAS, *Els vapors...*, vol. II, pàg. 209.

29. ARTIGAS i MAS, *Els vapors...*, vol. II, pàg. 147-148.

30. Mercè TATJER, *Burgueses inquilinos y rentistas*, Madrid, CSIC, 1988, pàg. 67 i 236-239.

31. Sobre aquesta empresa, Francesc CABALLÉ, *Aproximació a uns industrials del segle XIX: la família Lacambra*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Facultat de Geografia i Història, 1986 (treball de curs); TATJER, *Burgueses...*, 1988, pàg. 211-213. Recentment s'ha publicat un complet treball sobre aquesta família i la seves empreses barcelonines i de fora de Barcelona: Pere PASCUAL i Jordi NADAL, *El coure*, Les Masies de Voltregà, La Farga Group, 2008, 2 vol.

les seves primeres instal·lacions, la del carrer de Sant Pere més Baix, que fins finals del segle XIX era la seu de l'empresa. En el mateix cas trobem Can Ricart, que tenia la seu i un gran despatx projectat el 1875 per Josep Fontseré i Mestre en part de les antigues instal·lacions,³² i *La España Industrial*, que fins la dècada del 1930 hi mantingué la seu i un bell despatx d'estil isabelí. En algun cas conservaren també l'habitatge dels propietaris a la planta principal de l'antiga casa-fàbrica. Són els casos de la fàbrica Sert, al carrer de Sant Pere més Alt, de la fàbrica abans citada dels Vilumara i de la dels Gònima, al carrer del Carme.

Aquesta nova funció de Ciutat Vella s'estendrà a finals de segle des del Raval (excèntric respecte al centre de negocis) i dels barris d'especialització tèxtil de Sant Pere o de la Ribera (carrer de la Princesa) cap a les zones pròximes de la dreta de l'Eixample (carrers de Trafalgar, Ronda de Sant Pere, Casp, Ausiàs March en l'encreuament amb el de Girona, Bailèn, Roger de Llúria i Gran Via). En aquests indrets, empreses de la mateixa ciutat i de la regió industrial de Barcelona (Badalona, per exemple) o de les rodalies (Mataró), així com de ciutats fabrils de l'interior de Catalunya (Manresa, Vic, Sabadell...) obriren magatzems i despatxos. La proximitat al port i als ferrocarrils eren factors que facilitaven el transport de matèries primeres i mercaderies i donaven accessibilitat als clients i representants de l'empresa. Aquestes instal·lacions de caràcter comercial es situaven, en alguns casos, en grans edificis residencials propietat dels mateixos fabricants, que vivien al pis principal. Les guies professionals i les guies de la ciutat il·lustren perfectament aquesta nova funció, que es palesa en la publicitat de les empreses de Barcelona i d'arreu de Catalunya.

POBLE-SEC I HOSTAFRANCS

El 1897, el Poble-sec (nom genèric sota el qual considerem els tres barris orientals de la muntanya de Montjuïc: les Hortes de Sant Bertran, el Poble-sec i la Fransa) i Hostafrancs reunien un total de 63 contribuents per quota industrial, equivalent al 3,5 % dels del terme municipal de Barcelona. Però en proporció molt més alta, si tenim en compte la quota pagada, per la presència de la *Sociedad Barcelonesa de Electricidad* que contribuïa amb 14.835,57 ptes.

Per que fa a les Hortes, la seva proximitat al port i a l'important centre fabril del Raval i de Sant Antoni facilità la instal·lació de determinats tipus d'indústries, afavorides per una certa indefinició urbana. A finals de segle, una de les més importants era, sense cap dubte, la ja esmentada central tèrmica de la *Sociedad Barcelonesa de Electricidad*. Prop d'ella, al carrer Carrera, s'havia obert la central tèrmica que proporcionava energia als tramvies. Entre les fàbriques d'altres sectors (com la de productes químics Massó i Arumí), una de les més notables fou la fàbrica de billars *Vídua i Fills d'Amorós*, que s'hi traslladà el 1895 des de Ciutat Vella.

A les Hortes de Sant Bertran, s'hi hostatjà durant uns anys la fàbrica d'Alexander Wolhguemuth, que a finals de segle es desplaçà a la Marina de Sants, on obrí un arsenal per a construccions navals. Igualment, la tradició de

32. Mercè TATJER, «La fàbrica de Can Ricart i l'actuació de Josep Fontseré i Mestre», a *Biblio 3W. Revista bibliogràfica de Geografia y Ciencias Sociales*, X-582 (10-X-2005). Detalls del despatx, a ARTIGAS i MAS, *Els vapors...*, vol. II, pàg. 116-117.

pedreres i de bòbiles es mantingué i fou ampliada amb importants empreses, com la de Macià i Dardet, al bell mig del Paral·lel, aleshores encara no obert. Fàbriques com la Butsems, primer al carrer de l'Olivera i després a la part de la Font de la Guatlla, anirien acompanyades de moltes altres petites indústries de diversos sectors.

En aquest període Hostafrancs esdevingué un espai fabril amb indústries del sector metal·lúrgic (foneries com la de Salvador Mir, fundada el 1840 a Ciutat Vella i arribada a finals de segle), o, al nucli de la plaça d'Erenni, la foneria Grases i la dels Hereus de J. Romaní, que esdevingué, al segle xx, l'*Hamsa*, una important empresa del sector que havia de continuar fins el darrer terç del segle xx. En la fabricació de porcellana sobresortia l'empresa de Ramon Florensa a la carretera de la Bordeta.

LES FÀBRQUES A L'EIXAMPLE

La trama de l'Eixample de Cerdà corresponent a l'antic municipi de Barcelona i als municipis de Gràcia, les Corts i bona part de Sant Martí va aixoplugar al llarg del període 1875-1897 l'increment fabril de la Barcelona Gran sorgida de les agregacions municipals del 1897.

La trama Cerdà, un territori que tot i que se'l hagi qualificat de pla supramunicipal en realitat era un pla urbanístic que no ocupava la totalitat del territori ni tots els municipis del Pla, ja que només s'estenia per la plana, que en suau pendent descendia des del nivell aproximat de la Travessera fins el mar, no presentava dificultats topogràfiques per a ser ocupada per implantacions fabrils.

En una anterior recerca sobre el sector de Sant Antoni vam mostrar com, des del seu inici, la normativa de l'Eixample no havia estat un impediment per a la instal·lació de fàbriques en les illes Cerdà, en les que sovint ocuparen l'interior de la mansana. A partir del coneixement que ara disposem sobre altres trames cerdanianes, podem afirmar que en elles l'adaptació de les fàbriques a la trama de carrers fou molt primerenca i controlada per les autoritats corresponents (l'Ajuntament i el governador civil). Possiblement, aquesta adaptació era buscada pels industrials, que o bé volien restar prop de l'espai fabril i institucional del nucli antic i de les principals comunicacions (en el cas de la part de l'Eixample corresponent al municipi de Barcelona) o be situar-se en un territori on comptaven amb la seguretat jurídica del Pla Cerdà i començaven a disposar de xarxes de subministrament, que hem pogut constatar perfectament en el cas de la fàbrica de nines Lehmann. Igualment, en general, l'ocupació de l'interior d'illa no fou obstaculitzada, llevat de casos determinats.

En altres indrets de la part d'Eixample situat dins del terme de Barcelona succeí el mateix. En aquest sentit podem citar el cas de la fàbrica de vidre de Modest Casademunt (després Casademunt-Giralt i més endavant sota la raó social Giralt Laporta): l'Ajuntament en seguí un estricte control, en voler instal·lar-se a l'interior de l'illa compresa entre els carrers d'Aribau, Diputació i Muntaner. Tot i que inicialment l'Ajuntament va desestimar l'ampliació dels forns i la potència del vapor, finalment fou concedit el permís per ocupar l'interior d'illa, precisant només l'obligació de deixar el 30 % de la parcel·la com

espai lliure i la construcció d'un dipòsit de latrines. El 1903, el propietari del solar bastí un edifici d'habitatges amb façana al carrer d'Aribau, tot mantenint les naus fabrils a l'interior d'illa.³³

Tanmateix, aquesta adaptació a la trama Cerdà no fou obstacle perquè algunes indústries s'ubiquessin o es mantinguessin en espais de grans vies, centrals o perifèriques, previstes al Pla d'Eixample. Va ser el cas de la bòbila Macià i Dardet, que el 1868 s'instal·là al bell mig del que a finals de segle seria el Paral·lel.

A més, a la part perifèrica de l'Eixample de Sant Antoni, la trama Cerdà xocava amb les línies de la tercera zona polèmica del castell de Montjuïc, que va obligar a algunes empreses –com la dels germans Valls, el 1868– a sol·licitar permís a la Comandància d'Enginyers per ampliar la fàbrica que havien instal·lat pocs anys abans.³⁴

D'altra banda, no hem d'obviar que aviat sorgiren conflictes amb el veïnat, tant per la instal·lació il·legal de generadors de vapor com per la potència de les calderes o per la insalubritat i perillositat d'algunes fàbriques. Tenim constància clara d'alguns d'aquests conflictes –sempre controlats pels tècnics i enginyers municipals– que es produïren més sovint en aquella part de l'Eixample, com la de Sant Antoni, on aviat s'edificaren habitatges per a treballadors.

Dos exemples il·lustren el conflicte. Un és el de la fàbrica de greixos *Mata Balanzó i Cia.* del c. Viladomat, núm. 43, que a més d'instal·lar il·legalment un generador de vapor abocava a la claveguera substàncies tòxiques i pestilents, situació que provocà les queixes dels veïns, que manifestaren que aquesta fàbrica podria impedir els progressos de la urbanització i perjudicar la propietat existent, a més de ser causa d'insalubritat per al força proper mercat de Sant Antoni.³⁵

L'altre exemple del mateix barri de l'Eixample barceloní es produí en una fàbrica de capells situada al c. Casanova, núm. 8, on els tècnics municipals obligaren el propietari a ajustar a les ordenances la instal·lació industrial, situada de forma aïllada a l'interior de la mansana.³⁶

El pes de l'Eixample dins del terme de Barcelona queda palès per les dades de la contribució industrial de 1897-1898, que mostren com, dels 1.713 contribuents de la ciutat, 574 (un 33,4 % del total) estaven a la part de l'Eixample.

Les principals empreses de l'Eixample de Barcelona són una bona mostra de la diversitat de sectors que s'hi instal·laren entre 1860 i 1897, és a dir, en poc més de trenta anys. Tot i el domini del sector tèxtil (des de la filatura als aprests i als estampats) que encapçala la llista, amb el fabricant Pere Portabella i Cantarell,³⁷ s'hi troben altres productes, com el sabó, el vidre, les sabates i la fuste-

33. AMAB (Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona), Obres Particulars, Expedient 682-Foment, any 1877.

34. ACA (Arxiu de la Corona d'Aragó), C.I. Zones Polèmiques, expedient Valls, 1868.

35. La polèmica arribà a la premsa: *La Vanguardia*, març 1883.

36. AMAB, Foment, exp. 639 K, 1882.

37. El 1897, Pere Portabella i Cantarell era propietari d'una fàbrica de filats i torçats de cotó situada al carrer de Roger de Flor entre Diputació i Consell de Cent, en un edifici aixecat de nou a finals de la dècada del 1880. Ocupava bona part de l'illa (3.673,17 m², la major part per un edifici de filatura de dues plantes, mentre la resta eren la sala del vapor, magatzems i un pati de 1.842 m²); disposava de 165 cv de força. Continuada en funcionament fins a mitjan segle xx sota la raó social *Fills de Pere Portabella* (AMAB, exp. 63.956, 1936).

ria mecàniques. Tampoc hi faltaven les fàbriques dedicades a foneria i maquinària, destacant-hi també les grans d'alimentació i begudes, molt ben representades per les ja esmentades Moritz i Damm, a més d'una important firma (*Muntades i Cia*) dedicada a la fabricació de material elèctric.

El nombre de fàbriques s'incrementà notablement a les illes de l'Eixample de Sant Antoni, més properes als carrers del Raval industrial. De les vint-i-dues que ja vàrem estudiar en un anterior treball sobre aquest sector de l'Eixample barceloní en el període 1859-1874,³⁸ algunes d'elles ocupaven, a finals del segle XIX, els primers llocs de la llista de contribuents de tot l'Eixample barceloní. Eren les grans del sector de l'alimentació, com les cerveses Petri-Moritz i la Comas, a les que s'afegí *Xocolates Juncosa*. El sector mecanometal·lúrgic estava representat, entre d'altres, pels germans Valls, que hi eren des del 1868, i per noves fàbriques, com la de puntes de París de Moreno Olivella (1880), i la foneria Plana, Agustí i Escorsa (després Dionís Escorsa); del sector tèxtil en destaquen de noves, com les de cotó (Oller Blanch, i Romeu i Font) i les del cànem, com la Maragall i Pérez, situada, igual que l'esmentada Plana, Agustí i Escorsa al camí de la Creu Coberta (actual avinguda de Mistral). En altres sectors cal assenyalar, entre els grans contribuents, la *Vidreria Catalana*, instal·lada el 1873, i que cotitzà ara a nom de Baldomero Casas.

No faltarien, tampoc, les noves empreses del sector elèctric, que s'hi van incorporar els anys finals de segle. Les més conegudes foren els tallers de George St. Noble, el de Francesc Vivó i els de Rafel Piñol, que d'aquesta manera establien una certa continuïtat entre els tallers del Raval capdavanters del sector elèctric (*Dalmau, Xifra i Companyia* i la gran central de les Hortes de Sant Bertran). A finals de segle, s'establiren al carrer de Borrell –a prop del Paral·lel– les cotxeres dels tramvies, amb una petita central tèrmica per a l'aprovisionament elèctric.

Igualment, la part esquerra de l'Eixample prospera a la nova Universitat i fins poc més enllà del carrer d'Urgell tingué aviat indústries importants de diversos sectors. Destaquem, entre les tèxtils, la de Casarramona a la Gran Via i les de Francesc Sans i de Josep Salvat a banda i banda del carrer de Casanova amb el de la Diputació, i la de Josep Blanch i Viñas al carrer de Rocafort amb Diputació. Tampoc no van faltar les dels sectors del vidre i la ceràmica, entre les que hi havia l'abans esmentada de vidre de J. Giralt Laporta, als carrers d'Aribau i d'Enric Granados, instal·lada el 1878 al costat mateix de la Universitat,³⁹ i la d'*Orsola Solà i Companyia*, al carrer de Calàbria des del 1876. Pel que fa a altres sectors, trobem fàbriques de nova creació vinculades al sector elèctric, com la ja referida indústria dels germans Muntadas, una de les primeres d'aquest ram establerta a Barcelona, que ocupava, d'ençà del 1890, mitja illa, compresa entre

38. TATJER, «La indústria a l'Eixample...».

39. Aquesta fàbrica, creada el 1870 i instal·lada inicialment per Modest Casademunt al carrer dels Escudillers, s'aixecà el 1878 en un cobert en l'interior de l'illa compresa entre els carrers d'Aribau- Diputació-Muntaner i la Gran Via: tenia l'entrada pel carrer d'Aribau, núm. 3-5-7-11, amb una altra dependència productiva al c. Enric Granados, núm. 47. En el projecte dels seus tallers hi va intervenir Rafael Guastavino. Estava especialitzada en la fabricació d'instruments i aparells científics de vidre i era una de les fàbriques més importants d'Espanya en la seva especialitat. A finals de segle XIX, associada amb Joan Giralt Laporta, obri fàbrica a Valdemorillo (Madrid) i es convertí en una de les principals empreses espanyoles del sector del vidre, fins a la actualitat (Antoni LAHERA, «Patrimonio industrial de Valdemorillo», dins INCUNA, *Rutas Culturales y Turísticas*, Gijón, 2004, pàg. 187).

els carrers de Muntaner, Diputació, Consell de Cent i el passatge Valeri; o les de béns de consum, com la de juguines i nines de porcellana *Lehmann i Cia*, establerta el 1894 al carrer del Consell de Cent amb Borrell;⁴⁰ poc més enllà, al carrer d'Urgell es trobava, des del 1881, la fàbrica de cerveses *Damm*.

A la Gran Via, entre la Rambla de Catalunya i el carrer de Balmes, entre les dues línies de ferrocarril, es va situar el 1874 l'empresa de Pere Vallès, fabricant de teles metàl·liques, que poc després, a mans d'un altre empresari, es traslladaria al proper passatge de la Mercè.

L'Esquerra de l'Eixample, igual que va passar a la part dreta, va combinar d'una forma clara les fàbriques amb els convents, ja que les adoratrius, les magdalenes, les serves o les penedides no estaven massa lluny dels espais productius.

La part més central de l'Eixample i algunes illes de la part dreta (el que s'ha anomenat "El Quadrat d'Or") foren, també, espais d'ubicació de fàbriques. A la part més benestant i propera al passeig de Gràcia, i fins i tot en aquest mateix passeig, s'hi instal·laren algunes indústries lleugeres, com les fàbriques de gèneres de punt de Mas i Aixelà (passeig de Gràcia, núm. 79) o la de Joan de Déu Ortínez (c. Balmes, núm. 39).

Igualment destacaren, a la Gran Via amb el carrer d'Aribau, l'*Editorial Espasa*, i a banda i banda del passeig de Gràcia empreses d'arts gràfiques i edicions com *Montaner y Simón*, la *Casa Thomàs* o la de Peris Mencheta. En carrers propers de la Dreta de l'Eixample es trobaven diversos tallers de litografies i enquadernacions (entre els quals el reconegut Ermenegildo Miralles), que s'acompanyarien d'importants empreses dedicades a mobiliari (Vidal) o a objectes artístics (foneria Masriera i Campins, vitralls Rigalt i Granell).

Entorn del passeig de Sant Joan fins al límit amb Sant Martí s'articulà també un nucli industrial, una part del qual era pròxim als barris fabrils de Sant Pere, al casc antic. No hem d'oblidar que precisament en aquest indret naixeria la fàbrica de Joan Torras i Guardiola, reconegut arquitecte, que tingué el seu primer taller als baixos de la casa núm. 74 de la Ronda de Sant Pere, on bastí, el 1877, l'estructura de ferro del pont de Sant Agustí del riu Onyar a Girona, i on instal·là, el 1882, una màquina de vapor. La fàbrica funcionà en aquest indret fins a finals de segle: entre 1892-1900, va aixecar una nova factoria al Poblenou.⁴¹

Al carrer de Trafalgar, al darrer terç del segle XIX, *Vídua i Fills de Carreras i Alberich* obrí la seva fàbrica de pintes i lliços per a maquinària tèxtil, que s'havia fundat a la primera meitat de segle al carrer del Call. Igualment, la fàbrica Sert del carrer de Sant Pere més Alt aixecà un nou edifici per la part del carrer de Trafalgar.

Al mateix passeig de Sant Joan i carrers més enllà s'hi trobaven diverses indústries. Al carrer de València amb la Diagonal s'ubicà Mas Bagà, dedicada a la fumisteria i construccions metàl·liques, juntament amb d'altres del mateix sector, com la d'Artur Santamaria, especialitzada en portes metàl·liques ondula-des, i la de *Derch Soriano i Fills*.

40. Susanna SÁNCHEZ, «Una indústria de l'Eixample: la fàbrica de nines *Lehmann y Cia.*», dins BASIANA, CHECA i URPINELL, *Barcelona, ciutat de fàbriques...*, pàg. 167-169.

41. Francesc CABANA i Assumpció FELIU, *Can Torras dels ferros 1876-1985: siderúrgia i construccions metàl·liques a Catalunya*, Barcelona, Tallers Gràfics Hostench, 1987, pàg. 48-51 i 84.

Igualment, a l'actual barri del Fort Pienc, entre els carrers de Nàpols i de Sardanya, a banda i banda de la Gran Via i entre els carrers d'Ali-Bei i Ausiàs Marc, en el límit amb Sant Martí, hi hagué un bon nombre de fàbriques tèxtils importants (Portabella i Cantarell, Felip Camps, Germans Torredadella) o d'altres sectors (bugies estereotípiques de Balanzó Germans), sense que hi hagués cap obstacle per la continuïtat entre el teixit fabril a una banda i l'altra de la línia divisòria entre els dos termes municipals.

A l'Eixample barceloní no hi van faltar tampoc les indústries compartides (als carrers de Villarroel, Pau Claris, Aribau, Creu Coberta...), així com els llogadors de força mecànica. El 1897, per contribució industrial, cotitzaren quatre llogadors de força (dos a l'Eixample de Sant Antoni, un al carrer de Fontanella i un altre a la Dreta de l'Eixample); al llistat de contribuents del 1897-1898 apareixen altres casos que, sense especificar caràcter d'indústria compartida, mostren que en un mateix edifici s'ubicaven diverses petites indústries.

Les fàbriques en el territori ampliat de Barcelona

SANTS, LA MARINA I CAN TUNIS

A la part més central del municipi de Sants, entre la carretera de Madrid (actual carrer de Sants) i la línia de ferrocarril, les fàbriques eren fites d'un dens paisatge industrial. Destacava *La España Industrial*, procedent del Raval, i El Vapor Vell, la fàbrica de panes de Joan Güell i Ramis, aixecada el 1844, i que en marxar aquesta empresa el 1891 a la Colònia Güell fou ocupada per diverses indústries (essent la més important la també tèxtil de Joan Serra i Arola). Aquestes dues indústries, situades a tocar una de l'altra, esdevingueren les més emblemàtiques del municipi. A finals de segle XIX, Sants comptava amb noves grans empreses tèxtils, com la dels germans Batlló (1880), la *Valet, Vendrell i Cia*, i la de Serra Balet, edificada el 1900 en estil modernista. Les acompanyava una munió de petites empreses del mateix sector, com la de *Puig i Cia*, la de Joan Rolduà i la de Codina i Sureda. Per la seva banda, la *Ferreria de Sant Josep* fou una important iniciativa de crear una gran metal·lúrgia, però que només durà vint anys: obrí el 1875 i funcionà fins el 1895. No hi faltaren, tampoc, fàbriques del sector de l'alimentació, com la de xocolata de la *Compañía Colonial*, i farineres, com la Badal, a més del sector del vidre (Juncosa i Tarrida).

En el límit amb el terme de les Corts, un bon nombre de bòbiles, rajolereries i indústries químiques i de sabó (Bonnetoy) eren mostra, com ha assenyalat Enrech, d'una modesta però evident diversificació industrial.⁴² Aquestes fàbriques ocupaven a vegades una illa sencera o bé la compartien amb un seguit d'habitatges obrers.

42. Carles ENRECH, *Entre Sans i Sants. Història social i política d'una població industrial a les portes de Barcelona. 1839-1897*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2004, pàg. 181-186 i 210-212.

El 1900, la principal ocupació dels santsencs era la indústria tèxtil (un 55,1 % del total d'actius), seguida molt de lluny per la indústria metallúrgica (que ocupava el 3,5 %) i la ceràmica (en la que treballaven el 1,8 % del total dels actius).⁴³

Finalment, ens hem de referir a Can Tunis i la Marina (espais situats entre el mar i la muntanya de Montjuïc, en els termes de Barcelona i Sants, respectivament). Són un cas interessant de l'eixamplament de l'espai industrial, ja que tot i tenir tradicionalment com a funció principal l'agricultura i els prats d'indianes, a finals del segle XIX esdevingueren una àrea industrial gràcies al Canal de la Infanta.

El plànol presentat per Enrech assenyala la presència, cap a la dècada del 1880-1890, de diverses fàbriques que, tot i la seva dispersió, són prou significatives per l'evolució posterior. Destaca per les seves proporcions el gran complex fabril de *La Auxiliar de la Industria*, aixecat el 1853-1854 a l'antic prat de l'Erasme, segons projecte de l'arquitecte Josep Oriol Mestres, al costat del Canal de la Infanta. Tancà aviat, i el 1876 s'intentà muntar-hi una fàbrica de gas, fins que, a final de segle, fou ocupada per la fàbrica de Miquel Puig.⁴⁴

En aquesta part de la Marina també hi era present el Prat Vermell (en mans de l'empresari tèxtil Serra i Betrand) i la fàbrica dels Monteys. Arran de mar s'hi havia establert, el 1886, l'arsenal civil d'Alexandre Wohlguemuth.

Els darrers anys de segle foren d'expansió industrial, en ubicar-s'hi grans empreses com *Les Indústries Mecàniques Consolidades* (popularment Can Barret, pel nom del seu propietari, el reconegut enginyer Josep Barret), la *Sociedad Barcelonesa de Guanos*, el 1895, i, cap el 1898, una de les fàbriques de l'empresa de trefileria Rivière, especialitzada en enreixats de filferro amb procediments mecànics, que el 1901 ocupava 4.464,78 m² a la zona de Can Tunis,⁴⁵ i el gran magatzem de ferros dels Mateu. Una altra iniciativa important, encara que de curta durada, fou *La Ferreria de Nostra Senyora del Carme*, constituïda el 1899 i que funcionà fins la dècada del 1920.⁴⁶ En aquests anys finals de segle es produí la primera petició de port franc.

Tota aquesta presència fabril no va ser obstacle per a la instal·lació d'espais i d'activitats d'oci i esport, com l'hipòdrom inaugurat el 1883 i diversos establiments de banys.⁴⁷

De fet, a finals de segle, Can Tunis i la Marina de Sants no havien complert les expectatives que el 1852 Joaquim Font i Mosella somiava per a ells com a gran àrea industrial de Barcelona i on *La Auxiliar de la Industria* semblava ser-ne

43. Dades de l'AECB, 1903; elaborades per ENRECH, *Entre Sans...*, pàg. 212.

44. ENRECH, *Entre Sans...*, pàg. 187; i també JORDI ORTEGA ROBERT, *Una història de la Marina de Sants*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2007, pàg. 125-131.

45. ÀNGEL CALVO, «Els altres vapors: La Rivière de can Tunis», dins DOLORS BAQUÉ (i altres), *Els vapors de Sants*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona (Districte de Sants-Montjuïc, *Quaderns de l'Arxiu*, 3), 1997, pàg. 61-76.

46. CABANA I FELIU, *Can Torras dels ferros, 1876-1985...*, pàg. 24 i 82.

47. MERCÈ TATJER, «La construcción del espacio costero siglos XIX-XX. Del mundo portuario al mundo del ocio: el caso del puerto de Barcelona, 1856-1936», dins AGUSTÍN GUIMERA i DOLORS ROMERO (ed.), *Puertos y sistema portuarios (siglos XVI-XX)*. *Actas del Coloquio Internacional "El sistema portuario español"*, Madrid, 19-21 octubre, 1995, Madrid, CEHOPU, Ministerio de Fomento i CSIC, 1996, pàg. 371-392. Reproduït a *Scripta Vetera*, 71.

la punta de llança,⁴⁸ però tampoc havia quedat enrere en la cursa de la industrialització. La gran expansió industrial d'aquest territori es produí al segle xx, arribant-se a convertir, des de la dècada del 1950 i fins avui, en el polígon industrial urbà més gran d'Europa.⁴⁹

LES CORTS

El 1875, les Corts, amb una funció fabril escassa, comptava amb un total de 10 fàbriques. Els primers establiments de productes químics (*La Companyia Anònima de productes Químics*, coneguda com *El Vidriol*), la fàbrica de xarols Bonafont (després de M. Castells), les del sector tèxtil (fàbrica Serra), així com una fàbrica de botons de Josep Valentínez (des del 1896 propietat de M. López) es localitzaven a l'indret conegut com el Camp de la Creu, on s'urbanitzà el conjunt de la placeta del Carme. Prop d'aquest nucli –entre la Travessera i del camí vell de les Corts–, les bòbiles (una trentena en el conjunt del municipi a finals del segle XIX), algunes d'elles ja amb moderns forns Hoffman, com la dels Macians, completaven el paisatge fabril.

A l'altre extrem del municipi –en el límit amb Sants i l'Hospitalet– destaquen una gran fàbrica del sector tèxtil (Regordosa, instal·lada cap el 1868) i una de perfumeria (*Renaud Germain*, vinguda de Ciutat Vella), acompanyades de petites indústries. Al nucli de les Corts noves es trobava la destil·leria d'anisats dels Deu i els aglomerats de carbó de *Roda i Companyia* (des d'inicis de segle xx fins al seu tancament, a finals del 1970, en mans de Pere Nicolau).⁵⁰

A l'Eixample del terme de les Corts el cas més conegut és el de la fàbrica Batlló,⁵¹ que va ocupar quatre illes del projectat Eixample. Per tal d'establir-s'hi, hem documentat l'adquisició de diverses peces de terra per poder disposar del sòl necessari, que després s'hagueren d'adaptar a la normativa urbanística de cessió per a vials, a més de complir determinades normes i aconseguir autoritzacions especials per a crear illes industrials que apleguessin més d'una mansana Cerdà.

A l'illa del carrer de Mallorca amb Urgell propera a Can Batlló s'ubicà, el 1896, la important empresa de perfumeria i sabó de tocador *Font i Cia*. Al tombant de segle també hi destacà l'empresa de Josep Molera, de transformació de ferro, situada al carrer de la Indústria (actual carrer de París), i al límit oest del terme (carrer de Mallorca, núm. 4) la de trenes i cintes de jute de Silvestre Pujós.

48. Aquesta fàbrica, que fou una de les dotze societats anònimes creades a Barcelona entre 1850 i 1860, amb un capital de 40.000 rals, semblava obrir grans expectatives sobre la industrialització d'aquesta zona. Vegeu Jordi MALUQUER, «Activitats econòmiques», dins Jaume SOBREQÜÉS (dir.), *Història de Barcelona*, vol. 6, *La ciutat industrial*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona i Enciclopèdia Catalana, 1997, pàg. 210.

49. Sobre aquest polígon industrial vegeu les referències que es donen a Mercè TATJER, «La indústria en Barcelona (1832-1992). Factores de localización y cambio en las áreas fabriles: del centro histórico a la región metropolitana», *Scripta Nova. Revista electrónica...*, X-218 (2006); i també Mercè TATJER, «Polígons industrials», *Enciclopèdia de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona i Enciclopèdia Catalana, 2005, vol. 4, pàg. 28-30.

50. TATJER, VILANOVA i INSA, «Inventari d'indústries...», pàg. 52 i 114-119.

51. Sobre la instal·lació d'aquesta fàbrica vegi's Mercè TATJER, Antoni VILANOVA, Yolanda INSA, «Primeres implantacions fabrils a Les Corts, 1845-1868», dins Ramon GRAU (coord.), *La ciutat i les revolucions, 1808-1868. II, El procés d'industrialització*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona (*Barcelona Quaderns d'Història*, 11), 2006, pàg. 239-256. Sobre l'evolució d'aquest recinte fabril fins avui: AAVV, *L'Escola Industrial de Barcelona. Cent anys d'ensenyament tècnic i d'arquitectura*, Barcelona, Consorci Escola Industrial de Barcelona, 2009, pàg. 313-362.

En aquests anys, l'activitat industrial s'incrementaria amb la foneria i fàbrica d'objectes de luxe Damians, *La Industrial Corchetera* i la fàbrica d'Hug Heusch.

GRÀCIA

Segons la contribució industrial de l'any 1897-1898, Gràcia tenia un teixit industrial força diversificat i mecanitzat, amb nombrosos vapors. Destacaven les grans fàbriques, és a dir, aquelles que cotitzaven gairebé les 1.000 ptes de quota. La més important de la part antiga de Gràcia, i la tercera gran contribuent del conjunt del municipi, era *Matas i Companyia*, que fabricava teixits elàstics en un gran conjunt que incorporava una tintoreria i també una adoberia, situat al carrer de la Granada. A finals de segle ocupava 4.220 m² i donava ocupació a 250 persones, contribuint, el 1897-1898, amb una quota industrial de 4.855,69 ptes.⁵²

Cal esmentar també altres grans empreses tèxtils, com la de filats de cotó d'Almirall, la del teixidor de lli i canem Pere Aliet, la sedera de Gaietà Fàbregas i la de *Sert Germans i Solà*, que hi tenien, també, una part de les seves instal·lacions fabrils. Les seguien les sederes de *Batló i Companyia* i la de Gironella. Entre els altres sectors, estava la important i moderna *Tipografia Neufville*, al carrer de Santa Teresa, i la tèxtil de *Ferrer i Companyia*. Al nucli antic de Gràcia destacava, també, el sector del calçat, prou important, amb tres fàbriques que cotitzaven més de 1.000 ptes cadascuna. Hi havia també una fàbrica de xocolata al carrer de l'Or.

Al llarg del període estudiat, algunes indústries deixarien Gràcia per anar a implantar-se en altres indrets de Barcelona. Així ho féu la fàbrica de xocolata Juncosa, que a finals de segle marxà a l'Eixample de Sant Antoni; la de Camil Fabra, que es desplaçà, cap el 1876, a Sant Andreu, i la de Pere Aliet, que es reubicà al Poblenou.

Caldria esmentar també, el cas de les antigues trames graciencs, que comptarien amb importants empreses al costat d'una munió de mitjans i petits tallers. A redós de les primeres grans fàbriques del Vuitcents, com la Puigmartí –que en reduir la producció es convertí a finals de segle en indústria compartida– més endavant se n'obriren d'altres.

Per la seva banda, l'Eixample de Gràcia, que s'estenia des del carrer de Provença fins a la Travessera, i entre Urgell i Nàpols, s'urbanitzà aviat (a inicis de la dècada del 1870) amb conjunts d'habitatges populars (carrer d'Enric Granados, entre Provença i Roselló) i diverses fàbriques. Entre elles hem de d'esmentar l'empresa Ramírez-Henrich d'arts gràfiques, que des del 1883 es localitzava en mitja illa a la cantonada del carrer de Còrsega amb Roger de Llúria, i que era la segona gran contribuent de Gràcia el 1897, amb 4.855,89 pessetes. Molt a prop de l'anterior estava la fàbrica de gas Lebón, primera gran contribuent del municipi gracienc en la mateixa data.

La fàbrica de seda dels Vilumara (amb entrada per la Travessera de Gràcia, núm. 155) figurava entre els deu primers contribuents de Gràcia, i ocupava, d'ençà el 1865, el que havia de ser la futura Diagonal. Tot i que Gràcia havia reconegut el 1889 el traçat definitiu d'aquesta via, la fàbrica Vilumara s'hi man-

52. Sobre aquesta fàbrica vegeu CABANA, *Fàbriques i empresaris...*, vol. 2, pàg. 310 i ss.

tingué fins el 1907, quan l'Ajuntament de Barcelona en va iniciar la urbanització.⁵³ Aleshores, la fàbrica fou dividida en dues parts: una d'elles restà com a residència dels propietaris i l'altra fou reaprofitada per instal·lar-hi el *Taller Diagonal*, escola d'arts i oficis fundada per A. Galí.⁵⁴

Hem d'esmentar també la fàbrica de teixits de cotó de Ramon Almirall (el 1898, un dels més grans contribuents de Gràcia per quota industrial), situada al carrer de Coello entre Muntaner i Aribau, el pati de la qual es situava sobre la futura Diagonal. Aquesta empresa marxaria el 1928, arran de l'obertura d'aquesta via, aixecant-se en el lloc de la fàbrica un monumental conjunt d'habitatges.⁵⁵

Així mateix, tant a la part de l'Eixample gracienc –termener amb el de Barcelona– com el més proper a Sant Martí, s'hi instal·laren algunes fàbriques de diversos sectors. A més de la ja esmentada tèxtil de la *Vídua de Ramon Almirall* al carrer de Muntaner, s'hi trobava la de sabates de *Serramalera i Cia*, al passeig de Gràcia, i la de llits de ferro de Joan Torres Vilanova al carrer de Còrsega. Cap a Sant Martí, al Camp d'en Grassot, en una de les mansanes Cerdà partides per un passatge, s'instal·là just abans de l'agregació la fàbrica de joguines de llauna de Jordi Rais Ramis.⁵⁶

SANT MARTÍ

A finals del segle XIX, Sant Martí de Provençals esdevingué el segon gran contribuent per quota industrial després de Barcelona. Era un municipi de gran extensió, en el qual les fàbriques es situaven en nuclis força diferenciats, tant en les trames ja consolidades abans del pla Cerdà com en les noves illes que aviat s'urbanitzaren seguint el traçat previst en aquest pla.

Ens referirem, primer, a trames antigues del Poblenou. Comprenen els traçats rurals del barri de la Plata i del nucli de la Llacuna, el conjunt de la plaça de Prim i el nucli del Taulat, articulats pels camins històrics com l'eix de Pere IV (antiga carretera de Mataró), l'actual carrer de Marià Aguiló, el carrer del Taulat i el camí antic de València, respectivament.

Aquests petits nuclis, consolidats ja en el plànol de *Los alrededores de Barcelona* del 1855, aconseguiren una difícil articulació amb el traçat de carrers de la trama Cerdà, que a poc a poc s'estengué per aquesta part més marítima del municipi de Sant Martí.⁵⁷ Foren, tanmateix, els capdavanters de la industrialització martinenca al segle XVIII, amb prats d'indianes, i a partir de la dècada del 1850, amb els primers establiments d'estampats mecanitzats fora muralles (Achon, Bonaplata, *Can Ricart*, *Can Framis*, *Can Casas*, Lucena, Juncadella, Puntí).

53. Vegeu interessants referències a la desviació de la Diagonal en el tram que ocupava aquesta fàbrica i permisos d'edificació amb alineacions incorrectes a: Jesús PORTAVELLA, *Els carrers de Sant Gervasi*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2003, pàg. 94-97.

54. Fàtima LÓPEZ i Josep M. VILUMARA, «El Taller Diagonal», dins *VIII Jornades de Patrimoni Industrial*, Barcelona, 2009 (en premsa).

55. ACA, *Contribució Industrial de Gràcia 1897-1898*; i AMAB, Exp. 40513/1928. És probable que aleshores la fàbrica es traslladés a Sant Martí (vegeu NADAL i TAFUNELL, *Sant Martí...*, pàg. 307, on figura entre els grans contribuents del 1930, amb una fàbrica situada al carrer d'Ali-Bey).

56. Antoni GONZÁLEZ MORENO-NAVARRO, *El Camp d'en Grassot. Família i Territori*, Barcelona, l'autor, 2008, pàg. 214.

57. Sobre aquest tema, vegeu Mercè TATJER MIR, «El Pla Cerdà i les grans fàbriques de Barcelona, el cas del Poblenou», ponència de clausura de les *VIII Jornades de Patrimoni Industrial*, Barcelona, Barcelona, 2009 (en premsa).

Molts d'aquests establiments, en la majoria de casos procedents de Ciutat Vella, es consolidaren com a fàbriques i serviren d'esquer per atraure noves indústries tèxtils, i també més endavant mecanometal·lúrgiques. D'aquesta manera, la carretera de Mataró (actual Pere IV) en el seu tram proper a Barcelona i en el seu tram central a banda i banda de l'eix de l'actual Rambla del Poblenou i del carrer de Marià Aguiló era una gran concentració d'empreses del sector mecanometal·lúrgic. Tant és així, que el 1902 s'hi trobaven localitzats el 20 % dels establiments barcelonins d'aquest tipus, agrupats en la Sociedad de Industriales Mecánicos de Barcelona.⁵⁸ Entre ells destacaríem els tallers de maquinària tèxtil de Pere Rosell, el d'A. Oliva Artés, els de Martori i els de Cucurull; i al tombant de segle el d'A. Carné.

La mateixa carretera de Mataró amb l'encreuament amb la futura Diagonal –on abans del pla Cerdà hi havia un conjunt de senzilles cases entorn al desaparegut carrer de Recared i diversos passatges– servia d'accés a nombroses empreses que s'ubicaven en terrenys propers, ja que la trama Cerdà encara no s'havia implantat (fàbrica de cautxú dels Tusell –que succeí a la tèxtil Juncadella–, les tèxtils dels Figueres, *Can Ricart*, *Can Casas*, i la de Bohigas). No gaire lluny d'elles es trobava la sedera Ponsa, a tocar del camí Antic de València.

Les trames vuitcentistes de Sant Martí eren, també, importants concentracions fabrils: el nucli conegut com Icària (entorn de la plaça de Prim i dels carrers del Taulat); el camí Antic de València, com en el Clot, a redós de la plaça de l'Ajuntament; els eixos de Sant Joan de Malta i de la carretera del Clot; i el Camp de l'Arpa a l'entorn del camí d'Horta.

Al Clot sobresortien la farinera Gallarda (*Farinera del Clot*), la fàbrica de perdigons de G. i A. Figuerola i empreses tèxtils i de bugies com les dels Recolons i la dels Muntadas. Al mateix carrer del Clot s'hi establiren algunes fonerries (Escriu) i crearen un nucli fabril que s'estenia pel camí de la Verneda, al final del qual es trobava la fàbrica de coles de Joan Roig.

Al Camp de l'Arpa –on també hi havia una tradició de treball industrial, ja que a mitjan segle XIX, entorn a la farga de l'Aram s'hi establiren corders i fabricants d'eixàrcia al costat de bòbiles–,⁵⁹ s'ubicaren fàbriques procedents de Ciutat Vella com la de productes químics Uriach, que hi féu una llarga estada en romandre-hi fins a finals del segle XX. Algunes es trobaven en carrers antics afectats per la trama Cerdà, com era el cas de la fàbrica tèxtil dels Rius del carrer de l'Aurora (desapareguda al darrer terç del segle XX en obrir-se el carrer de Mallorca), i de les abans esmentades Recolons i Muntadas, que foren escapçades a mitjan segle XX en urbanitzar-se la Gran Via; així com d'altres ubicades en zona rural, com la tèxtil Torelló de la Verneda, que va restar enmig del carrer de Fluvià i la Gran Via fins l'obertura d'aquesta avinguda a mitjan segle XX.

58. *Anuario de la Sociedad de industriales mecánicos de Barcelona*, Barcelona, Tipografia de Domingo Casanovas, 1902.

59. Al fons «Zones Polèmiques de la Comandància d'Enginyers» figuren nombroses peticions de mitjan segle XIX per aixecar aquests tipus instal·lacions, que sovint funcionaven amb vapor o introduïen processos innovadors (vegeu: ACA, C.I. Zones Polèmiques, exp. Josep Utset Casamitjana, 1857). Un altre cas és el d'un forn de coure ceràmic descrit a Jesús SÁNCHEZ MIÑANA, «El ingeniero militar Ambrosio Garcés de Mansilla», *Quaderns d'Historia de l'Enginyeria*, VI (2004), pàg. 180; i del mateix autor, «La Hispana de Barcelona (1852). Una fàbrica de ladrillos innovadora», *Actes d'Història de la Ciència i de la Tècnica*, Barcelona, Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica, 2008, pàg. 217-230.

Mes enllà del Clot, la Sagrera era un altre nucli industrial important, amb grans fàbriques situades a l'entorn del carrer de la Sagrera, cordó umbilical que la unia amb Sant Andreu, i del carrer Estébanez (actual Garcilaso), que establia la comunicació amb Horta. Destacaven la fàbrica de raspalls de *Girona i Cia*, la fàbrica de catifes Sert (que s'hi traslladà cap el 1874) i la *Cotonera Canals*, que arribà al costat de la plaça Massades el 1892, procedent de Reus. Aquestes fàbriques estaven envoltades per farineres, com *La Esperanza*, al carrer de Bofarull, juntament amb la de capells de Valeri i Ricci, i amb adoberies importants, com la de M. Fargas, que, provinent del mateix Sant Martí, bastí una nova fàbrica a la carretera de la Sagrera. A més s'hi trobava l'adoberia d'Alandi, Pagès i Goberna. Al final del carrer de la Sagrera, a tocar amb el límit de Sant Andreu, s'aixecava l'edifici de la moderna *Industrial Farinera*, una de les més importants de Sant Martí, que tancà el 1886.⁶⁰ En general, aquestes fàbriques, al igual que les del Clot, es veieren afavorides pels cabals d'aigua aportats pel Rec Comtal.⁶¹

Al sector del Taulat, entre el cementiri i la plaça de Prim, en la trama de petits carrers, s'instal·laren diversos tipus d'indústries de pells i de sabó: al carrer del Joncar (actual Ramon Turró), la fàbrica Saladrigas, i continuant pel carrer del Taulat fins la riera d'Horta, al carrer dels Pellaires, es trobaven la fàbrica de teixits de Gal i Puigsech (després de Ramoneda i actualment Palo Alto), les instal·lacions de la *Societat d'aigües del Besòs*, la foneria Girona i, a prop d'elles, la fàbrica de teixits de J. Puntí.

Les trames de l'Eixample de Sant Martí, tant en la part situada a prop del Camp de l'Arpa (entre el camí d'Horta i el dels Enamorats) com en la propera al límit amb Barcelona, o en la part del Poblenou, varen esdevenir nuclis industrials que en molts casos s'alinearen amb els carrers de la trama Cerdà, malgrat que aquests només estiguessin parcialment oberts.⁶²

De tots tres nuclis, el de major densitat fabril fou el del barri de la Plata, entre Pere IV i el carrer de Llull, on existí una especialització, primer vitivinícola i alimentària (pastes de sopa Quer, des del 1886) i a finals de segle completada amb dues grans empreses del sector mecanometal·lúrgic (la foneria de *Can Torras*, i la *Rivière* de teixits metàl·lics). Unes illes més cap al mar, sobre l'eix de l'avinguda d'Ícaria i entre el cementiri i el límit del terme municipal de Barcelona (aproximadament a l'actual Vila Olímpica), es consolidà un espai industrial amb grans empreses també del sector vitivinícola (Gironella, destil·leries Folch i Albiñana, 1883) i alimentari, amb farineres (Can Gili Nou i

60. Manuel ARRANZ, «La indústria farinera de Sant Martí de Provençals a la segona meitat del segle XIX», dins *El Pla de Barcelona i la seva història*, Barcelona, La Magrana i Ajuntament de Barcelona, 1984, pàg. 270-273.

61. Pilar GIMENO, «La industrialització de Sant Andreu del Palomar (1839-1904)», *Finestrelles*, 9 (1989), pàg.103-144. Martí CHECA, «Patrimoni industrial i ciutat. L'exemple del Districte de Sant Andreu», *Finestrelles*, 12 (2002), pàg. 77-95. I sobre la relació entre el Rec Comtal i les fàbriques: Joan J. BUSQUETA, Elisabet HUNTINGFORD i Àngels SOLÀ, «A manera de Catàleg de l'Exposició», *Finestrelles*, 1 (1989), pàg. 23-66, i en especial el plànol elaborat per A. Solà a la pàg. 62.

62. Mercè TATJER i Antoni VILANOVA, *Anàlisi històrica i informe patrimonial de valorització dels elements arquitectònics del conjunt industrial antic Centre de la Joventut Democràtica radical Instructiva (Els Radicals)*, Barcelona, 22@, agost del 2003. I sobre el compliment de la normativa del Pla Cerdà en aquest sector en el període que estudiem: Francesc CABALLÉ, «L'eixample de Barcelona dins el territori de Sant Martí 1859-1857», dins Joan ROCA (cord.), *Expansió urbana i planejament a Barcelona*, Barcelona, Institut Municipal d'Història de Barcelona i Proa, 1997, pàg. 101-115; i Mercè TATJER, «Les grans fàbriques de Barcelona i el Pla Cerdà: l'exemple del Poblenou», dins *VIII Jornades d'Arqueologia Industrial de Catalunya*, Barcelona, 2009 (en premsa).

Can Gili Vell) o els fabricants de xocolates *Ametller* d'ençà el 1878. A més de la instal·lació del Gas Lebón, s'hi trobaven l'empresa de mosaics Escofet i la important fàbrica de sabó i espelmes estereàtiques dels Rocamora, que s'hi instal·là el 1886, procedent de Ciutat Vella.⁶³

En el nucli del barri de la Plata, l'obertura de carrers paral·lels al mar (Pujades, Wad-Ras, Ramón Turró...) seguint el Pla Cerdà, facilità la construcció dels primeres habitatges obrers (bastits entre 1864 i 1870) i permeté a les fàbriques l'alineació amb la trama Cerdà (*Can Torras, Rivièra*) o la seva adaptació mitjançant permutes i cessió de sòl per als nous vials, mantenint l'ocupació productiva de l'interior d'illa (el cas dels Gironella, el 1873).⁶⁴

A tocar de la futura plaça de les Glòries, vàries fàbriques s'alinearen perfectament seguint les illes del Pla Cerdà. Així ho féu *Galetes Viñas*, oberta entre el 1871-1879;⁶⁵ *l'Aranyó*, el 1872; *Can Canela*, el 1896; i *La Unión Metalúrgica*, el 1885.

La part més propera a l'eix central del Poblenou, a redós del carrer del Triomf (actual Rambla) i Sant Pere del Taulat (actual Marià Aguiló), la majoria de grans fàbriques seguiren, també, el traçat Cerdà. Aquest seria el cas de la fàbrica de sacs dels germans Godó, alineada amb els carrers de Pujades-Lutxana-Llull. Amb tot, algunes fàbriques barraren el pas dels nous carrers durant gairebé un segle: la tèxtil de Josep Vila (*Can Felipa*) el de Pallars, i *Can Saladrigas*, el de Bilbao, en estar, de fet, aixecades amb entrada pels carrers històrics anteriors al Pla Cerdà. Per la seva banda, la Godó acabaria per incorporar al segle xx el carrer Llacuna dintre de les seves instal·lacions.

En aquest indret algunes indústries, com la dels germans Vilella (*Joan Vilella i Cia*), ben alineada amb la trama Cerdà, uniria dues illes per tal de disposar de més espai per a la seva empresa de fabricació de grans envasos de vidre.

En el nucli de l'Eixample martinenc, situat entre el Camp de l'Arpa i el terme de Barcelona, les fàbriques també acceptaren els límits imposats per la trama de carrers del pla Cerdà. Cal esmentar els embocadors de vins Maristany a la carretera de Ribes, la *Companyia Anònima de Productes Químics* al carrer Dos de Maig i la de productes químics i foneria de plom de Manuel Arquer al carrer de la Diputació. Pel que fa a altres sectors, figuraven farineres com *La Sagraera*, al final del carrer València, i *La Estrella*, que començà a funcionar el 1890.

A tocar de l'Eixample gracienc, al carrer de Sicília entre Indústria i Coello (actual Pare Claret), s'instal·là la fàbrica Pujol i Casacuberta, coneguda popularment com *La Sedeta*, que va ocupar mitja illa.⁶⁶ Per la seva banda, la fàbrica d'Ortiz i Cussó inicià, al tombant de segle, les seves activitats de construcció de

63. Aquestes indústries foren estudiades a fons poc abans de la seva destrucció per bastir la Vila Olímpica (1985-1992). L'estudi, a càrrec de l'historiador Manuel Arranz i de l'arquitecte Josep Maria Montaner, comptà amb un ampli equip d'historiadors de l'art i de la tècnica. Aquest estudi es pot consultar al Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona, i un ampli resum es troba a Manuel ARRANZ, *Nou viatge a Icària*, Barcelona, Arxiu Històric del Poblenou, 1990, i a una altra obra del mateix autor: *El Poblenou: 150 anys d'història*, Barcelona, Arxiu Històric del Poblenou, 1991.

64. Mercè TATJER MIR i Antoni VILANOVA, *Estudi patrimonial de La Siberia, Deslita i Hoffman: tres fàbriques d'Icària (l'illa Dr. Trueta, Badajoz, Àvila)*, Barcelona, 2007; i dels mateixos autors: *Estudi patrimonial de l'edifici dels Radicals*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2005.

65. Sobre el procés d'implantació i transformació d'aquesta fàbrica, que respon a la tipologia de gran recinte, vegeu Mercè TATJER MIR i Antoni VILANOVA, *Inventari patrimonial de la fàbrica de galetes Viñas*, Barcelona, 2008.

66. Aquesta fàbrica es situà en una illa de l'Eixample dividida en dos pel límit entre Sant Martí i Gràcia (GONZÁLEZ MORENO-NAVARRO, *El Camp d'en Grassot...*, pàg. 224).

pianos i harmòniums en un edifici que ocupava 20.000 m², essent una de les primeres a funcionar amb electricitat de producció pròpia.⁶⁷ Més a prop del terme de Barcelona estava l'empresa de filats, trenats i teixits de jute de la *Vídua de Jaume Trias*, especialitzada en la producció de sacs, i que restava en aquest indret a principis del segle xx, malgrat que el 1896 s'havia fusionat amb els Godó i també obriria fàbrica a l'Hospitalet.

En la majoria de casos, aquestes empreses de l'Eixample martinenc, igual que les de moltes d'altres parts de l'Eixample, procedien de Ciutat Vella, on disposaven, segons els casos, d'instal·lacions que no podien expandir-se a causa de la saturació existent o tenien problemes d'abastament d'aigua o d'ampliació de la potència. El cas dels fabricants de teixits era molt clar, però també ho era el de les modernes i grans fàbriques de diferents sectors, així com de petites instal·lacions i tallers que desitjaven convertir-se en una gran fàbrica.

SANT ANDREU

El municipi de Sant Andreu, que havia conegut una gran arrencada industrial el primer terç del segle xix (*Vapor del Fil*, el 1839, i *Vapor del Rec*, el 1840), es veié després superat per altres nuclis, com Sants.⁶⁸ Tot i aquesta pèrdua de pes dins del conjunt de la Barcelona Gran, era un important nucli fabril de filatura, amb empreses d'envergadura, com el *Vapor del Fil* de Ferran Puig, des de 1884 convertida en la *Fabra i Coats*, que esdevingué l'empresa més important d'aquest municipi. També hi destacà *Can Portabella* o el *Vapor de la Llana* (obert el 1846 com a fàbrica de fil d'estam) que es convertí el 1894 en *Portabella i Cantarell*, dedicada a filats de lli. A elles s'hi afegiren d'altres, com can Basté, i al darrer terç del segle xix, la Camil Fabra (de xarxes de pesca) arribada el 1876 procedent de Gràcia, o la tèxtil *Lanière Barcelonaise*, instal·lada el 1894, que era una gran empresa que a inicis del segle xx cotitzava 10.000 pessetes.⁶⁹ Del ram de productes químics cal mencionar les petites adoberies, com el Verdet, situades gairebé totes al carrer de Santa Amàlia, i diverses tintoreries (*Planella i Cia*).

Pel que fa a altres sectors, hi destacaren algunes farineres, tot i que la gran *Industrial Harinera Barcelonesa* restà tancada fins el 1902, quan va ser adquirida per la fàbrica d'automòbils *Hispano Suiza*. Esment a part mereix la fàbrica de gas creada el 1856.⁷⁰

ELS NUCLIS FABRILS DELS PETITS MUNICIPIS

A les petites trames vuitcentistes d'Horta, Sant Gervasi i Sarrià, l'activitat fabril tenia un pes molt reduït. Així i tot, destacaven les adoberies d'Horta, entre les quals figurava la de *Can Fontaner*, pertanyent a la *Teneria Barcelonesa* (propietat de *Deu i Cia*), i considerada una de les més grans de Catalunya, amb un edifici pro-

67. *Enciclopèdia Artística. Guia de Barcelona*, Vilanova i La Geltrú, Impremta Oliva, 1908, pàg. 424-425.

68. NADAL i TAFUNELL, *Sant Martí...*, pàg. 281-284.

69. ACA, Fons d'Hisenda, Matricula de contribució industrial dels pobles del Pla, 1904. I sobre l'evolució d'aquest municipi: GIMENO, «La industrialització...».

70. ARROYO, *La industria del gas...* pàg. 270-273.

jectat per Josep Oriol Mestres que sobresortia per damunt del paisatge gairebé rural i d'estiueig d'aquest municipi.⁷¹

Sant Gervasi era un municipi d'escàs creixement urbà i demogràfic que semblava destinat a una funció residencial i d'estiueig i a la ubicació d'equipaments religiosos (escoles i convents). Precisament, algunes parcel·lacions privades com la que dugué a terme Josep Garriga el 1874 establiren com a condició als compradors de solars la prohibició de construir cap mena de fàbrica de vapor, de fòsfor, ni forn per fer maons «ni ninguna clase de industria que sea antihigiénica o bien cause notable incomodidad, peligro o perjuicio a los vecinos».⁷² Tanmateix, l'empenta industrial també hi arribà, ja que des de la dècada del 1870 s'hi trobaven algunes fàbriques, com la d'Urgellés i Tovar (que elaborava vernissos i betums segons processos creats pel grup de tècnics Buteros i Merly), i Serra i Sivilla,⁷³ a més d'algunes indústries tèxtils petites (Santonja) i mitjanes (G. Iborra). A finals de segle s'hi afegí la important fàbrica d'aïllants de porcellana per telefonia i instal·lacions elèctriques de Lluís Berenguer; aquesta empresa, establerta el 1894 a prop del que avui és el carrer de Torras i Pujals, es situava no gaire lluny de la parcel·lació anteriorment citada i tenia notables dimensions arquitectòniques que competien amb les del proper col·legi de les Teresianes.⁷⁴

Conclusions

El 1902, la Barcelona Gran era una gran ciutat fabril amb 3.898 contribuents. La Barcelona estricta (antic terme de la ciutat) seguia essent encara la gran fàbrica del Pla, amb 2.008 contribuents. Seguien: Sant Martí, amb 988; Gràcia, amb 401; i Sants, amb 237. I per sota d'elles: Sant Andreu, amb 138; les Corts, amb 72; i Sant Gervasi, amb 54.⁷⁵ Tot i que aquestes dades no ens aproximem del tot al seu pes econòmic al no donar-nos les xifres de quotes pagades, sí que ens manifesten la geografia de l'activitat existent a la major part del territori urbà.

En no disposar de dades de contribució industrial de l'any 1897-1898 per a tots els pobles agregats, llevat de Gràcia, la comparació en termes econòmics i d'activitat respecte als altres municipis es fa difícil i hem d'emprar les corresponents a l'any 1904-1906, complementades per les de l'*Anuari Estadístic de la Ciutat de Barcelona*, corresponents al 1902.

71. Desideri Díez, *El que és i el que ha estat Horta*, Barcelona, Graó, 1982, pàg. 146; Jaume CAMINAL i Desideri Díez, *Horta. Àlbum de fotos. I. Horta ahir i avui*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2008, pàg. 30.

72. Francesc CABALLÉ, Xavier CAZENEUVE i Reinald GONZÁLEZ, *Villa Florida. De casa senyorial del segle XVI a equipament públic*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2007, pàg. 23.

73. *Guia Consultiva. Indicador general de Barcelona*, Barcelona, 1879; i CABANA, *Fàbriques i empresaris...*, vol. 1, pàg. 275.

74. Una excel·lent imatge d'aquesta fàbrica es troba a Josep PLAYA, *Estado y estadística de las industrias mecánicas*, Barcelona, 1913. I una síntesi del seu origen i història a CABANA, *Fàbriques...*, vol. 4, pàg. 167 i ss.

75. AECB, 1902, pàg. 541-575; i 1905, pàg. 524-525. No he pogut analitzar amb detall les discordances entre les dades publicades a l'AECB (3.898 contribuents pel 1902 i 7.660 per 1905) i les recollides per NADAL i TAFUNELL, *Sant Martí...*, pàg. 283, a partir dels volums de la Contribució de Subsidi Industrial del 1904, que sumen 4.373. Sí, en canvi, hi ha concordança entre les del 1904 i les del 1906, que hem emprat en un recent treball: Lluís M. BOU, Francesc CABALLÉ i Mercè TATJER, «Les principals indústries de la Barcelona Gran», dins Marina LÓPEZ GUALLAR (dir.), *Cerdà i Barcelona. La primera metròpoli 1853-1897*, Barcelona, MUHBA (Ajuntament de Barcelona), 2010, pàg. 170-175.

Les dades del 1902 ens mostren que la Barcelona estricta aplegava en aquell any el 53 % dels contribuents i el 50 % de la quota industrial. D'altra banda, els desglossaments d'activitats assenyalen que a la Barcelona estricta (Ciutat Vella més l'Eixample del seu antic terme i els barris del Poble-sec i d'Hostafrancs) hi pesava molt l'activitat tèxtil amb especialització quasi exclusiva en els gèneres de punt, però ja presentava una forta concentració de la producció d'energia (centrals tèrmiques d'electricitat i fàbrica de gas) i d'articles de consum. Al terme de la Barcelona estricta pràcticament s'hi localitzaven la quasi totalitat de contribuents del sector de les arts gràfiques i el cartró, tots els d'instruments musicals i la major part de la fabricació de carrosseries (carruatges de luxe i, després, vagons de tramvies) i d'altres articles (paraigües, ombrel·les, vanos, capells, sabates) i la majoria de cerveseries i de fàbriques de gasoses i de xocolata. A més, en aquest espai s'hi trobaven també la majoria de tallers mecànics de fusteria i ebanisteria i una bona part dels contribuents per les transformacions metàl·liques grans (fonderies i grans construccions metàl·liques) i petites (claus, agulles, botons, gafets, balances, quinquès).

Al municipi de Sant Martí sobresortien els contribuents del sector tèxtil, en especial els d'acabats, tints i estampats, així com en el de la molinaria, productes químics, adoberies i vins i alcohols; mentre que Les Corts destacava per les bòbiles, també molt presents a Sant Martí, Sants i Sant Andreu. Gràcia presentava un teixit industrial de petites empreses força diversificat, amb una certa especialització en el sector seder (cintes, galons i domassos) i del gènere de punt, i en d'altres productes de consum.

L'impacte territorial de l'eixamplament de l'espai industrial queda ben palès en el plànol de la localització de les fàbriques més importants de Barcelona el 1906, l'única data d'aquest període per la qual disposem d'informació sobre la totalitat de municipis que s'annexionaren a Barcelona. Sobre una base cartogràfica del 1891, que manifesta l'extensió de la massa urbana construïda a final de segle, s'han ubicat les 218 indústries que l'any 1906 pagaven una quota (sense recàrrecs) de més de 1.000 pessetes.⁷⁶

Aquest plànol ens mostra i confirma el que s'explica al llarg de les pàgines anteriors: que el creixement de l'espai industrial es produí de forma relativament dispersa per tots els nuclis antics de la Barcelona Gran, per les noves trames que s'anaven urbanitzant, pels més importants eixos històrics de comunicació, com Pere IV, carrer del Clot-la Sagrera, sovint en espais propers als nous eixos ferroviaris. Aquesta dispersió, tanmateix, podia anar unida a significatives agrupacions d'espais fabrils, donant lloc a la conformació de diferents barris industrials i obrers. Aquests barris han caracteritzat Barcelona fins a les últimes dècades del segle xx i han construït bona part del seu imaginari social. Els espais industrials, juntament amb diverses tipologies d'habitatge obrer, les cooperatives, els ateneus i d'altres formes de socialització popular constituïren el seu paisatge urbà característic.

76. El llistat de les 218 grans fàbriques de la Barcelona Gran, i més detalls sobre la confecció del plànol es donen a: BOU, CABALLÉ i TATJER, «Les principals indústries...», pàg. 169. Una anàlisi aprofundida sobre la tipologia de fàbriques i la interpretació de la seva distribució a Mercè TATJER, «La indústria a Barcelona el 1906 i l'articulació d'un primer espai metropolità», dins LÓPEZ GUALLAR (dir.), *Cerdà i Barcelona...*, pàg. 160-167.



Localització de les principals indústries de la Barcelona Gran l'any 1906, a partir de les dades de matrícula industrial. Mercè Tatjer, Lluís M. Bou i Francesc Caballé



Una mirada més atenta a la ubicació de les fàbriques ens ha posat de relleu la capacitat de la trama Cerdà, en tota la seva extensió, per aixoplugar una gran diversitat d'espais fabrils i acollir una bona part del creixement industrial del darrer terç de segle. És obligat de matisar, per tant, les afirmacions d'alguns autors respecte a quin territori havia estat el pulmó industrial de Barcelona, que si bé a nivell municipal havia estat Sant Martí,⁷⁷ la distribució i localització concreta de les fàbriques dins de la Barcelona Gran confirma el pes de la trama Cerdà com a receptora de fàbriques. Efectivament, el 1906, una mica més del 40% de les grans empreses industrials s'havien ubicat en illes situades a les diferents parts de l'Eixample de Cerdà.⁷⁸

Ildefons Cerdà havia previst al seu pla d'Eixample la separació d'espais productius –situats, segons el seu projecte del 1863, en un sistema de docks, tallers i basars enllaçats per un ferrocarril de circumval·lació– i espais residencials.⁷⁹ Lluny de les propostes del reconegut enginyer, molts indrets de la trama de l'Eixample (estesa per Barcelona i pels municipis de Sant Martí, Gràcia i Les Corts) esdevingueren a finals del segle XIX un espai mixt, en el qual es compaginava habitatge i fàbrica, reproduint, en certa manera, la barreja d'activitats que era característica dels barris fabrils de Ciutat Vella de mitjan Vuitcents. És probable que a partir de l'Ordenança de l'Eixample del 1891, que permeté l'ocupació en planta baixa de la totalitat de l'interior d'illa, s'afavorís encara més l'ocupació fabril de les illes de l'Eixample.

A finals del segle XIX, l'eixamplament de l'espai industrial assentaria les bases de Barcelona com una gran fàbrica, una ciutat industrial en la qual gairebé cap indret, cap manifestació social, econòmica, científica, artística i cultural, per activa o per passiva, restaria al marge de l'activitat fabril.⁸⁰

Per tant, la Barcelona Gran s'havia configurat com un gran districte industrial polinuclear que havia establert una connexió en xarxa entre els diferents barris fabrils que la formaven. Aquesta connexió existia, també, amb la resta de nuclis industrials del Baix Llobregat (L'Hospitalet, Esplugues, Cornellà) i de la resta del Barcelonès (Sant Adrià i en especial Badalona, on, per exemple, l'empresa Cros se n'anà el 1878), en els quals ben aviat s'hi van instal·lar fàbriques procedents de Barcelona.

A tot això cal afegir els intercanvis amb àrees industrials més allunyades (les principals ciutats industrials, com Sabadell, Terrassa, Manresa, Mataró, Vic i les colònies industrials), que van ser molt importants. Es crearen així xarxes de producció, amb una descentralització de diferents fases dels processos productius, molt clarament visible en el sector tèxtil respecte a les colònies i fàbriques de riu.

77. Em refereixo concretament a l'estudi de NADAL i TAFUNELL, *Sant Martí...*, pàg. 123, en el qual només es realitza una lectura municipal en l'àmbit del conjunt del municipi de Sant Martí i dels altres municipis que no té en compte la localització concreta de cadascuna de les fàbriques.

78. TATJER, «La indústria a Barcelona...», pàg. 163. Les dades de l'AEGB de 1905, pàg. 525, semblen confirmar estadísticament la consolidació de la trama Cerdà com a espai industrial, en assenyalar que l'Eixample concentrava aquell any 2.373 contribuents per industrial, xifra que representava el 30 % del total dels 7.660 contribuents de la Barcelona Gran; d'ells, els que cotitzaven més de 500 ptes eren 446, és a dir un 20 % del total, mentre que a Sant Martí es censaren 326 contribuents, entre els quals només 35 pagaven quotes superiors a 500 ptes.

79. He tractat la localització dels espais industrials al Pla Cerdà en un treball sobre el sector barceloní de l'Eixample de Sant Antoni: TATJER, «La indústria a l'Eixample de Barcelona...», pàg. 281-282.

80. TATJER, «Los ingenieros...».

Per la seva banda, les xarxes de transport ferroviari que confluïen a Barcelona i al seu port, les noves xarxes de telecomunicació (telègraf i telèfon), les xarxes mercantils i bancàries i les xarxes de poder a través d'institucions com els organismes patronals distribuïen informació, coneixements tècnics, mà d'obra, matèries primes i productes acabats. En aquest context no s'ha d'oblidar el paper de les xarxes d'aprenentatge, amb la creació i funcionament d'escoles especialitzades, tan tècniques de diferents nivells (Escola Industrial, escoles tècniques privades, escoles d'Arts i Oficis, Escola d'Arquitectura) com mercantils (Escola de Comerç).

Aquestes relacions superaren els límits del territori català per endinsar-se en la resta d'Espanya i a escala internacional. La cerca de formació als països més avançats d'Europa era molt clara ja en aquest període, així com la necessitat d'obrir nous mercats a la resta de la Península i a les antigues colònies, igual que ho fou la d'obtenir matèries primes (cotó, i altres fibres tèxtils, essències,...) en d'altres àrees peninsulars. Alhora, no s'ha d'oblidar l'establiment de sucursals i plantes de fabricació en diverses regions espanyoles, que convertiren Barcelona, a través del seu port, dels enllaços ferroviaris i dels intercanvis per sistema tradicional de tracció animal per carretera, en el nus principal d'aquesta xarxa.